

ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Г. КОРОЛЕНКА

Н.М. Савельєва

СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Курс лекцій

Полтава

2016

УДК

С

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка*

Рецензенти:

А.В. Ткаченко, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної майстерності і менеджменту імені І.А. Зязюна Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка;

Л. П. Клевака, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Полтавського інституту економіки і права Університету «Україна».

Автор:

Н. М. Савельєва, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Савельєва Н. М.

С Соціальна профілактика девіантної поведінки: курс лекцій з презентацією навч. посіб. [для студ. і магістр. спец-тей «Соц. робота» і «Соц. педагогіка»] / Н.М. Савельєва – Полтава: ПНПУ, 2016 р. – 110 с.

Навчальне видання націлене на теоретичну підготовку соціальних працівників і соціальних педагогів до роботи із суб'єктами девіантної поведінки. У першій частині посібника розкрито теоретичні основи соціальної профілактики девіантної поведінки: сутність, форми, види, теорії, фактори, чинники формування, особливості впливу на соціум тощо. Зміст другої частини присвячено послідовному висвітленню соціально-педагогічних технологій і методик превентивної, корекційної, реабілітаційної, ресоціалізаційної роботи із суб'єктами девіантної поведінки. Посібник доповнено словником використовуваних термінів і понять та мультимедійною презентацією за змістом видання.

Посібник адресовано студентам і магістрантам спеціальності «Соціальна робота», соціальним педагогам закладів освіти, соціальним працівникам.

УДК

© Савельєва Н. М., 2016 рік

© Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, 2016 рік

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ВСТУП. Розвиток уявлень про девіантну поведінку	5
Розділ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ	
Лекція 1. Соціальна сутність девіантної поведінки та критерії її ідентифікації	10
Лекція 2. Теорії формування девіантної поведінки	17
Лекція 3. Соціальні проблеми девіантної поведінки.....	23
Лекція 4. Рівні профілактики девіантної поведінки	27
Лекція 5. Стратегії протидії соціальним відхиленням	39
Лекція 6. Чинники і фактори формування девіантної поведінки	43
Розділ II. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ГРУПАМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ	
Лекція 7. Теорія і практика соціальної профілактики протиправної поведінки	50
Лекція 8. Соціальна профілактика протиправної поведінки ...	57
Лекція 9. Сутність адиктивної поведінки як форми соціальних відхилень	62
Лекція 10 . Соціальна профілактика адиктивної поведінки.....	70
Лекція 11. Жебракування й бродяжництво як види девіантної поведінки	78
Лекція 12. Соціальна сутність і соціальна профілактика вандалізму як виду девіантної поведінки	84
Лекція 13. Суїцидальна поведінки та можливості її соціальної профілактики	93
ЛІТЕРАТУРА	99
ДОДАТКИ	
Додаток А. Глосарій	101
Додаток Б. Мультимедійна презентація до конспектів лекцій	

ПЕРЕДМОВА

Предметом уваги цього навчального посібника є соціальний аспект феномену девіантної поведінки. Для розкриття змісту основних тем ми обрали форму конспектів лекцій, в яких стисло подані теоретичні основи соціальної профілактики девіантної поведінки: сутність, форми, види, теорії, фактори, чинники формування, особливості впливу на соціум тощо, а також послідовно висвітлені технології і методики превентивної, корекційної, реабілітаційної, ресоціалізаційної роботи із суб'єктами девіантної поведінки.

Метою навчальної публікації є доповнення інформаційного забезпечення з модуля «Соціальна профілактика девіантної поведінки» обов'язкового навчального курсу «Технології соціальної роботи» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за освітньою програмою «Соціальна робота».

Зміст посібника визначається очікуваними результатами вивчення зазначеної навчальної дисципліни, які передбачають набуття здобувачем освітнього ступеня бакалавра із соціальної роботи здатностей:

- Визначати сутність девіантної поведінки, чинники та фактори її формування, описувати рівні й стратегії протидії формуванню відхилень у поведінці, розкривати теоретичні засади соціальної профілактики девіантної поведінки.
- Класифікувати форми і види девіантної поведінки; пояснювати наукові теорії її формування, виділяти й пояснювати різницю між основними стратегіями протидії соціальним відхиленням; розкривати напрями соціальної роботи у профілактиці девіантної поведінки
- Обирати й застосувати ефективні методи й технології соціальної профілактики для запобігання можливих відхилень поведінки, для превентивної, реабілітаційної, ресоціалізаційної роботи в конкретних умовах взаємодії із суб'єктом девіантної поведінки.
- Аналізувати чинники та фактори формування девіантної поведінки клієнта, виявляти його сильні сторони та залучати особистісні ресурси, ресурси соціальної групи й громади для його реабілітації, ресоціалізації.
- Проектувати, передбачати наслідки й організовувати процес соціальної роботи із суб'єктом девіантної поведінки, оцінювати його результат.

У додатках до основного змісту подано словник вживаних термінів і понять.

ВСТУП

Розвиток уявлень про девіантну поведінку

Девіантологія як наука про відхилення в соціальній поведінці індивідаі має свою історію. Протягом всієї історії розвитку людства проблеми девіантної поведінки викликали непересічний інтерес. Вивчення відхилень у поведінці здійснювалося в юриспруденції, кримінології, медицині, фізіології, антопології, соціології, психології, соціальній роботі, педагогіці

Ще в античні часи Платон намагався дати пояснення відмінностям у поведінці людей. За поглядами мислителя, людина може мати «добру» та «погану», «зіпсовану» душу. При цьому якщо людина володіє «доброю душею», то вона неминуче виявляє природжене прагнення до реалізації численних добродетей (мудрості, доброти, мужності, стриманості тощо), які є проявом однієї базової, інтегральної чесноти, якою є справедливість. Учень Платона Арістотель вважав девіантну (злочинну) поведінку відхиленням від чеснотливості, яка є «серединою» (власне, нормою) людського життя.

Один із найвидатніших філософів та теологів початку Середньовіччя (II-IV ст.) Аврелій (Блаженний) Августин (354-430 рр.), розглядаючи джерела людської поведінки, і, зокрема, девіантної, стверджував, що людина, з одного боку, відчуває потяг до гріховної тілесної природи, а з іншого - до Божественної благодаті. Думка і намір, які йшли врозріз із християнським уявленням про мораль, називалися філософом злочинними. На відміну від античних мислителів, він категорично наголошував, що атрибутом душі може бути тільки добро, а атрибутом тіла, матерії лише зло і гріх,

Беззаперечною заслугою філософії вищезгаданих періодів є привнесення до розуміння причин девіантності саме ендогенних чинників людської природи, які є невід'ємними від неї.

Філософи епохи Відродження (XIV-XVI ст.ст.) вважали, що людською поведінкою регулюють такі негативні зовнішні чинники як соціально-економічні, політичні умови та вади виховання. Еразм Роттердамський, займаючись безпосереднім аналізом девіантної поведінки, наголошував, що під впливом тілесних вад душа деяких людей схильна «хворіти», при цьому керівництво над людиною отримує тіло, що

призводить до аморальної та злочинної діяльності. Видатний англійський мислитель-гуманіст Томас Мор одним із перших назвав причинами злочинності соціальні умови, які самостійно можуть призводити до невихованості та аморальності, по-друге, Мор вказував, що злочинною може бути названа лише така людина, яка діє аморально та антисуспільно Мішель де Монтень вважав, що поведінка зрілої людини залежить загалом від виховання її у найніжнішому віці. На думку гуманіста, на її формування суттєво впливає відношення годувальниць, виховательок, а також батьків, які не повинні заохочувати жорстокість, неприборканість, зрадництво і тим самим активно сприяти формуванню антисоціальної, злочинної (девіантної) особистості.

Європейські філософи XVI-XVII ст. головними джерелами асоціальності називали соціогенні чинники, при цьому біологічні чинники втрачають якість причини і загалом вважаються лише передумовою такої поведінки. Наступною характерною рисою філософських поглядів цього періоду є підкреслення відносності визнання особистісної поведінки злочинною (девіантною) чи добродесною (чи, принаймні, нормативною) і залежності такого визнання від державного устрою, форми правління - тиранічної, республіканської тощо. Ф. Бекон, розглядаючи причини злочинної та будь-якої іншої асоціальної поведінки, вважав її наслідком недостатньої освіти, виховання, що призвели до слабості розуму і падіння моральності. На думку Д. Локка девіантна поведінка є результатом численних вад виховання, завдяки яким розум людини не отримував належних чуттєвих образів та взірців поведінки. Французький мислитель Вольтер визначав екзогенним джерелом моральної чи аморальної поведінки людини не релігійні догмати, а суспільні відносини між людьми у державі, які також виступають у якості критерію моральності. К.А. Гельвецій причиною девіантної та будь-якої іншої асоціальної поведінки називав середовище, під яким, насамперед, мав на увазі форму державного правління та умови виховання, які вплинули на становлення розуму людини.

Наукова думка Нового часу - гуманізм Відродження, матеріалістичні теорії філософії доби Просвітництва - закономірно стала джерелом якісно нового філософського руху кінця XVIII середини XIX сторіччя - німецької класичної філософії (Іммануїл Кант, Георг Гегель, Йоганн Фіхте, Людвіг Фейєрбах). Вважалося, що діючи девіантно та аморально, людина фактично втрачає ознаки особистості, перестає бути суб'єктом активної соціальної діяльності і цим сама дає дозвіл на притягнення до відповідальності та справедливого покарання. Передумовами такої поведінки, на думку німецьких класиків, були особливості матеріальної організації людини - переважно, темперамент, а дійсними причинами - вади виховання і незалучення до культури (мистецтва).

Наукове становлення і формулювання поняття «девіантність» триває з кінця ХІХ до середини ХХ століття. Французький соціолог Еміль Дюркгейм висуває і аналізує поняття «аномія», під яким розуміє відсутність у колективному житті унормовуючого взірця, стан ціннісного та нормативного безладу, який характерний для перехідних та кризових етапів суспільства. Не використовуючи прямо поняття «девіантність», Дюркгейм для позначення «аномічних» проявів, зокрема, злочинності та самогубства, послуговується поняттями «моральна дисципліна», «норма», «аномалія», «соціальна патологія», «анормальність». При цьому вчений наголошує на відносності визнання такими певних видів поведінки, які у різних соціумах можуть визнаватися і нормативними і «патологічними» — внаслідок відносності моральних норм.

Одним із перших науковців, які безпосередньо ввели і широко застосовували поняття «девіація» та «девіантна поведінка», є відомий американський соціолог Роберт Мертон. Мертон вважає, що під поняттям «девіантна» повинна розглядатися поведінка такої особистості, яка при досягненні визначених культурою соціальних цілей є обмеженою у застосуванні інституціоналізованих засобів. Основними видами такої поведінки, яка відхиляється від суспільних нормативів, автором називаються: «інновація», «ритуалізм», «ретритизм» та «заколот». У контексті свого вчення Мертон зазначає, що безумовно нормативною може вважатися лише комформна поведінка особистості, яка є надзвичайно рідкісною, а під «девіантною» повинен розумітися надзвичайно широкий спектр поведінкових реакцій - від морально засуджуваної до не правової.

У свою чергу, інший відомий представник соціологічної науки - Ірвінг Гофман - розвиваючи мертонівське бачення, наголошує, що всі члени соціуму можуть розглядатися як більшою чи меншою мірою девіантні, оскільки ніхто повною мірою не відповідає усім без винятку нормативам прийнятної поведінки і за певних обставин кожна людина обов'язково виявляє суспільно засуджувані якості.

Західноєвропейські та американські вчені ХХ століття, які вивчали проблему людини, особистості і причини її девіантної поведінки, оформлювали свої переконання у вигляді спеціальних філософських вчень, серед яких виділяються наступні найбільш відомі концепції - психоаналітична (З. Фрейд), психодинамічна (А. Адлер), аналітична (К. Юнг), гуманістична (Е. Фромм), соціокультурна (К. Хорні), диспозиційна (Г. Олпорт), соціально-когнітивна (Бандура), біхевіористична (Б. Скіннер) та екзистенціалізм (В. Франк, Ж.-П. Сартр, Г. Марсель та А. Камю).

Здійснюючи філософський аналіз особистості, поведінка якої характеризується девіантною спрямованістю, Л.В.Альохіна, С.О.Белічева, Л.С. Виготський, Я.Л. Гілінський, А.Є.Лічко, В.Д.Менделевич, В.П.Філонов, О.І.Фролов вважали її закономірним явищем, передумовами

якого є вплив ряду біологічних чинників, а конкретними причинами - певні культурно-побутові, духовні, матеріальні та соціально-політичні умови, які впливають на внутрішній світ людини та, як наслідок, на її діяльність.

За сучасної вітчизняної філософської позиції, особистість, діяльність якої є девіантною, є не лише об'єктом, а й суб'єктом, який характеризується певною соціальною активністю і, відповідно власному духовному світові, формує навколишні умови. Разом із цим, така особистість не є суб'єктом моральності і виявляє свою активність поза її сферою.

Засновник культурологічного аспекту девіантної поведінки Я.Л. Гілінський увів у вжиток термін «девіантна поведінка», який наразі застосовується поряд із терміном «відхилення у поведінці».

На переконання ЯЛ. Гілінського та В.М. Кудрявцева, девіацій - як флуктуації в неживій природі і мутації в живій - є загальною формою, способом змінюваності, отже, життєдіяльності й розвитку будь-якої системи. Оскільки функціонування соціальних систем нерозривно пов'язане з людською життєдіяльністю, у якій соціальні зміни реалізуються також і через девіантну поведінку, відхилення в поведінці - природні й необхідні. Вони слугують розширенню індивідуального досвіду. Розмаїтість, що виникає на основі цього у психофізичному, соціокультурному, духовно-етичному стані людей та їхній поведінці є умовою вдосконалення суспільства, здійснення соціального розвитку.

Розділ I.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Лекція 1.

Соціальна сутність девіантної поведінки та критерії її ідентифікації.

Сучасне визначення девіантної поведінки. Поняття норми і критерії визначення девіантної поведінки. Основні критерії, які дозволяють ідентифікувати відхилення у поведінці, Класифікація видів девіантної поведінки.

Сучасне визначення девіантної поведінки.

У сучасних дослідженнях під девіантною поведінкою розуміється:

- Вчинок, дії людини, які не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам.
- Соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам.

Девіантна поведінка нерозривно пов'язана поняттям поведінкової норми.

Поняття норми та критерії визначення девіантної поведінки.

Розуміння норми є відправним для вивчення будь-яких девіацій. Норми є тим механізмом, який утримує суспільну систему в стані життєздатної рівноваги в умовах неминучих змін. Соціальні норми є одним із видів існуючих норм (на рівні з технічними, біологічними, естетичними, медичними та ін.). Соціальна норма - сукупність вимог і очікувань, які пред'являє соціальна спільність (група, організація, клас, суспільство) до своїх членів із метою регулювання діяльності й відносин. Соціальні норми можуть мати різноманітні форми і зміст. Норми можуть бути формалізовані - записані у вигляді законів, правил та інструкцій. Але найчастіше вони існують у формах суспільної свідомості - народні традиції, соціальні установки, громадська думка. Різні види норм тісно взаємопов'язані. За сферою регулювання відносин виділяються такі основні групи соціальних норм: духовно-етичні (носіями є люди, сім'я, релігійні та громадські організації), морально-етичні (носіями є конкретні соціальні об'єднання, їх лідери і керівники), правові (конституція, кримінальний та цивільний кодекси), політичні (сформульовані в міжнародних і міждержавних угодах), організаційно-професійні (посадові інструкції, правила внутрішнього розпорядку, професійні традиції).

Я.Л. Гілінський стверджував, на відміну від природних норм протікання фізичних, хімічних та біологічних процесів, соціальні норми складаються як результат відображення (адекватного або спотвореного) у свідомості і вчинках людей закономірностей функціонування суспільства. Тому соціальна норма може або відповідати законам суспільного розвитку (тоді вона буде «природною»), або відображувати їх неповно, неадекватно, являючись продуктом спотвореного

(ідеологізованого, політизованого, міфологізованого, релігієзованого) відображення об'єктивних закономірностей. І тоді стає аномальною сама «норма», а «нормальними» (адаптивними) - відхилення від неї.

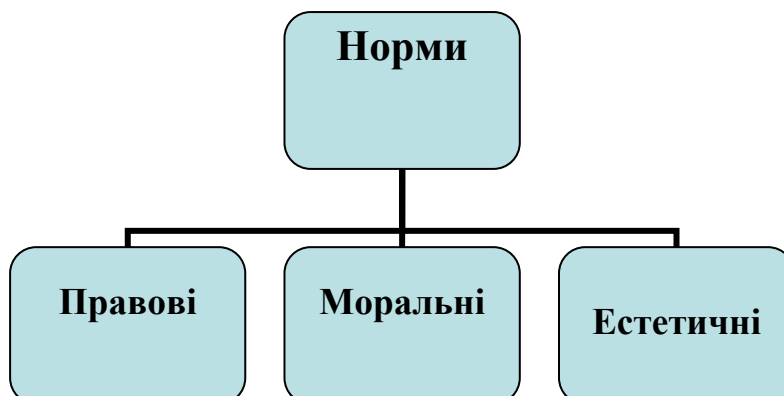

Рис. 1

Основні критерії, які дозволяють ідентифікувати відхилення у поведінці.

Основними критеріями, які дозволяють ідентифікувати відхилення у поведінці, на думку О.В. Змановської є:

1) Розлад поведінки ~ це поведінка, яка відхиляється від найбільш важливих в даному суспільстві в даний час соціальних норм. Іншими словами, це будь-які дії, які не відповідають існуючим законам, правилам, традиціям і соціальним установам.

2) Несхвалення (негативна оцінка та осуд) зі сторони інших людей поведінки (розладів у ній) і особистості, що її проявляє.

Несхвалення, насамперед, виконує функцію соціальної санкції - покарання небажаного явища. З іншого боку, засудження часто призводить до таких негативних наслідків, як стигматизація особистості - навішування на неї ярликів, які перешкоджають позитивним змінам і підсилюють небезпечну ізоляцію.

3) Особливістю поведінки, що відхиляється, є те, що вона справляє реальні збитки самій особистості та оточенню. Це може бути дестабілізація існуючого порядку, спричинення моральних і матеріальних збитків іншим людям, фізичне насилля і спричинення болі, погіршення здоров'я. У крайніх випадках девіантна поведінка становить безпосередню загрозу життю, наприклад, суїцидальна поведінка, насильницькі дії, вживання психотропних речовин.

4) Девіантну поведінку переважно можна схарактеризувати як таку, що стійко повторюється (багаторазова або тривала). Проте, ця особливість має виключення, наприклад, навіть одноразова суїцидальна спроба є досить серйозною небезпекою і може розцінюватися як відхилення у поведінці особистості.

5) Розлад поведінки узгоджується із загальною спрямованістю особистості. При цьому поведінка не обов'язково є наслідком нестандартної ситуації, як, наприклад, у випадку посттравматичного синдрому, або наслідком самооборони при наявності реальної загрози життю.

6) Розлад поведінки не може ототожнюватися із психічними захворюваннями або патологічними станами, хоча може поєднуватися з останніми. У випадку психічного розладу має місце патологічна поведінка психічно хворої людини. Патологічна поведінка відхиляється від медичних норм, потребує першорядного медичного втручання і вивчається психіатрією, як, наприклад, девіантна поведінка психічно хворих. Проте, за певних умов девіантна поведінка може переходити у патологічну. Наприклад, залежна поведінка може перерости в системне захворювання - алкоголізм, наркоманію.

7) Розлад поведінки супроводжується різними проявами соціальної дезадаптації. В свою чергу, стан соціально-психологічної дезадаптації може бути самостійною причиною відхилень у поведінці особистості.

8) Розлад поведінки має виражену індивідуальну своєрідність. Одні й ті ж види девіантної поведінки по-різному проявляються у різних людей. Індивідуальні відмінності зачіпають мотиви поведінки, відношення до неї самої особистості, форми прояву, динаміку, частоту і ступінь вираженості. Ступінь вираженості є однією з найбільш важливих характеристик девіантної поведінки. Вона може варіювати від досить нешкідливих проявів до тотального порушення життєдіяльності особистості.

Отже, девіантною вважається стійка поведінка особистості, яка відхиляється від найбільш значущих соціальних норм і спричиняє реальні збитки суспільству або самій особистості та супроводжується її стійкою дезадаптацією. Відповідно, соціальна норма визначає межі, міру допустимої (дозволеної або обов'язкової) поведінки, діяльності індивідуумів, соціальних груп та соціальних організацій, які історично склалися в конкретному суспільстві. Виявляється девіантна поведінка у вигляді незбалансованості психічних процесів, дезадаптивності, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді ухиляння від етичного і естетичного контролю над власною поведінкою.

Класифікації девіантної поведінки.

Розглянемо основні сучасні підходи до проблеми класифікації девіантної поведінки: соціально-правовий, медичний та психологічний.

Соціально-правовий підхід до класифікації девіантної поведінки.

Сучасна соціологія визначає девіантну поведінку як соціальні девіації та розглядає їх як соціальне явище, яке проявляється у відносно масових, статистично стійких формах (видах) людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим у даному суспільстві (культурі, групі) нормам та очікуванням. У соціології розрізняють три основних підходи у визначенні девіантності:

- девіантність як поведінка, що порушує норми;
- девіантність як «конструкція, що реагує» (реакція суспільства та держави на ті чи інші поведінкові форми);
- девіантність як порушення прав людини.

Соціологія розглядає девіантну поведінку як соціальне явище, яке можна класифікувати за наступними ознаками:

- індивідуальні або масові (в залежності від «соціального масштабу» порушень);
- за значимістю наслідків;
- у залежності від суб'єкта порушень: відхилення у поведінці окремих людей, неформальних груп (наприклад, кримінальні підліткові групи), умовних соціальних груп (зловживання алкоголем, наркотичними речовинами) тощо;
- у залежності від об'єкта порушень: економічні, побутові, майнові порушення, злочин проти особистості та інше;
- за часовим критерієм: короткострокові та тривалі;
- за критерієм наслідків: такі, що безпосередньо спричиняють шкідливі наслідки та створюють потенційну небезпеку;
- здійснені шляхом діяльності чи бездіяльності та ін.

За типом соціальної норми, що порушується, розрізняють такі види соціальних відхилень:

- правопорушення (злочинність);
- зловживання алкоголем, наркотиками, іншими психоактивними речовинами;
- суїцидальна прояви;
- жебракування, бродяжництво;
- аморальна поведінка;
- комерційний секс (проституція);
- схильність до деструктивних культів,
- тощо.

У своїй монографії «Девіантологія» Я.І. Гилінський дає нову типологію девіацій, що змінилась у відповідності до реалій сьогодення:

- злочинність;

- тероризм;
- корупція;
- наркотизм;
- п'янство та алкоголізм;
- самогубство;
- відхилення у сфері сексуальної поведінки.

Інші види девіантості: правопорушення; порушення інших, крім правових, соціальних норм (порушення правил ввічливості, брехня, булемія, граффіті, потяг до азартних ігор); відхилення в здоров'ї та психіці; позитивні девіації (наприклад, творчість як породження нового).

Поняття «відхиленя у поведінці» часто ототожнюється з поняттям «дезадаптація». У світлі основних педагогічних задач виховання та навчання учнів відхилення у поведінці школяра може носити характер як шкільної, так і соціальної дезадаптації особистості в цілому.

Дезадаптація - це стан зниженої здатності (небажання, невміння) приймати та виконувати вимоги середовища як особистісно значущі, а також реалізовувати свою індивідуальність у конкретних соціальних умовах.

Умовно можна виділити соціальні та індивідуальні прояви дезадаптації.

Соціальними проявами дезадаптації є знижена здатність до навчання, хронічна або виражена неуспішність у життєво важливих сферах (сім'ї, роботі, міжособистісних стосунках, сексі, здоров'ї), конфлікти з законом, ізоляція. В якості індивідуальних проявів дезадаптації можуть розглядатися:

- негативна внутрішня установка по відношенню до соціальних вимог (незгода з ними, нерозуміння, протест, опозиція);
- неадекватні претензії до оточуючих при прагненні самому уникати відповідальності;
- хронічний емоційний дискомфорт;
- неефективність саморегуляції;
- конфліктність та нерозвинутість комунікативних умінь;
- когнітивні викривлення реальності.

У структуру шкільної дезадаптації, поряд з такими її проявами, як неуспішність, порушення взаємовідносин з однолітками, емоційні порушення, входять і поведінкові відхилення.

Найбільш розповсюджені поведінкові відхилення, які поєднуються з шкільною дезадаптацією: дисциплінарні порушення, прогули занять, гіперактивна, агресивна або опозиційна поведінка, паління, хуліганство, крадіжки, брехня. Ознаками більш масштабної дезадаптації у шкільному віці можуть виступати регулярне вживання психоактивних речовин, сексуальні девіації, проституція, бродяжництво, скоєння злочинів. В останній час спостерігається прояв відносно нових форм відхиленя у

поведінці школярів, пов'язаних з залежністю від серіалів, комп'ютерних ігор, Інтернету, соціальних мереж, релігійних сект.

Форми девіантної поведінки

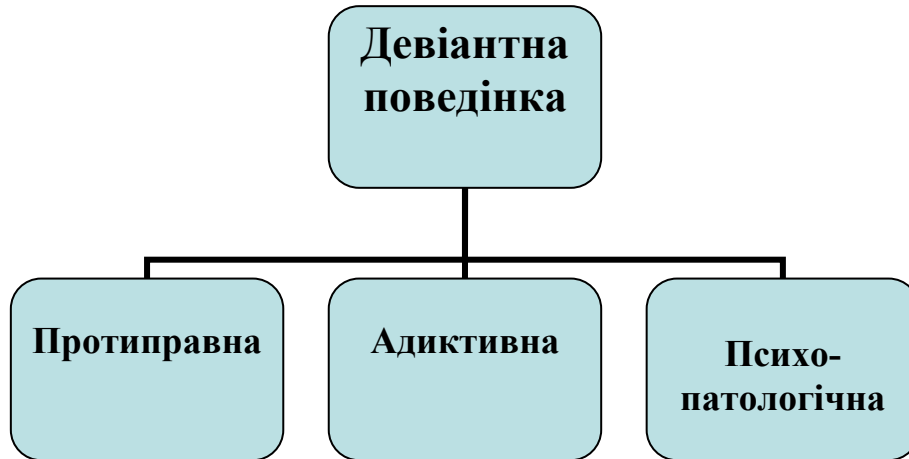

Рис. 2

Характеристика девіантної поведінки

<i>Класифікаційна ознака</i>	<i>Види девіантної поведінки</i>
Тривалість	<ul style="list-style-type: none"> – Тимчасова – Постійна – Стійка – Нестійка
Рівень організації	<ul style="list-style-type: none"> – Стихійна – Спланована – Структурована – Неструктурована
Спрямованість (на себе, на інших)	<ul style="list-style-type: none"> – Егоїстична – Альтруїстична – Експансивна – Неекспансивна
Рівень усвідомлення	<ul style="list-style-type: none"> – Усвідомлена – Неусвідомлена
Кількісний склад	<ul style="list-style-type: none"> – Індивідуальна – Групова

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте розвиток уявлень про девіантну поведінку.
2. Схарактеризуйте поняття норми і критерії визначення девіантної поведінки.
3. Назвіть основні критерії, які дозволяють ідентифікувати відхилення у поведінці,
4. Наведіть класифікації девіантної поведінки.

Джерела:

1. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Навчальний посібник. - К.: Центр навчальної літератури, 2003. - 134 с.
2. Гишинский Я.Л. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.
3. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учебное пособие/ Е.В. Змановская. – 3-е издание, испр. и доп. – Москва: Академия, 2006. – 288 с.
4. Клейберг Ю.А. Социальная психология девиантного поведения. – Москва, 2004. – 192 с.
5. Протопопов А.О., Савельева Н.М. Проституція як соціально-педагогічна проблема: Монографія/ За аг. Ред.. Н.М. Савельєвої. – Полтава: ПДПУ, 2009. – 120 с.

Лекція 2.

Теорії формування девіантної поведінки.

Біологічний підхід до формування відхилень у поведінці. Основні біологічні теорії девіацій. Психологічні та психіатричні теорії формування відхилень у поведінці. Основні психологічні теорії девіацій. Соціологічні теорії формування відхилень у поведінці. Основні соціологічні теорії девіацій.

Серед основних теорій формування відхилень у поведінці виокремлюють:

1. Біологічну.
2. Психологічну.
3. Соціологічну.

Біологічний підхід до формування відхилень у поведінці. Основні біологічні теорії девіацій.

Представниками **біологічної теорії** девіації розглядають відхилення поведінки від прийнятої у суспільстві соціальної норми у зв'язку з біологічним складом індивіда. В ХІХ ст. італійський лікар Чезаре Ломброзо виявив зв'язок між кримінальною поведінкою людини та певною фізіологічною будовою його організму.

Відомий американський психолог і лікар У.Х. Шелдон визначив фізіологічний тип людини, схильної до девіацій. На його думку, таким є “мезоморфний тип з такими ознаками будови організму, як “важкий”, “м'язистий”, “атлетичний”.

У. Пірс уважав, що наявність зайвої Y-хромосоми у чоловіків обумовлює схильність до кримінальної поведінки.

Психологічні та психіатричні теорії формування відхилень у поведінці. Основні психологічні теорії девіацій.

У **психологічних та психіатричних теоріях** акцент робиться на особистісні фактори людини. Дослідження показали, що сутність девіації неможливо пояснити тільки лише на основі однієї психологічної риси чи комплексу. У 1950 році Шуесслер і Кресслер намагалися довести, що злочинцям притаманні особливі психологічні риси, які непритаманні законослухняним громадянам, однак їх спроби потерпіли невдачу. З цього був зроблений висновок, що, напевно, девіація виникла в результаті поєднання психологічних та соціальних факторів.

З точки зору рольових теорій, дитина у процесі соціалізації повинна оволодіти найбільш значними для неї ролями, але якщо цей процес порушений, може розпочати робити компенсаторний механізм. Дитина все одно буде оволодівати ролями але вже не соціальними, а антисоціальними, наприклад: грабіжник, наркоман, хуліган, розбійник і т. д., які характеризуються певними атрибутами.

Освоєння ролі буде проходити в декілька етапів. З початку дитина отримує певні знання про дану роль, про її права та обов'язки, пізнає різні форми поведінки, способи пізнання відносин, механізм рішення дискусійних питань. Далі слідує етап прийняття цієї ролі, коли відбувається її усвідомлення і в неї вкладається особистісна сутність.

Потім йде програвання вибраної для себе ролі. Тут дуже важливо отримати схвалення товаришів, щоб відчувати себе у цій ролі комфортно. Від реакції оточуючих багато залежить, чи буде протиправний вчинок посилений увагою, похвалою однолітків, або не отримає такого підкріплення і підлягає осудженню. В цьому разі вірогідність повторного прояву подібного протиправного вчинку значно знизиться. Для підлітка, який перший раз пробує алкоголь чи наркотик, на першому місці стоять не пізнання їхнього смаку або вплив на людину, а намагання відчувати себе серед своїх, позбавитись відчуття ізольованості та стурбованості.

Останнім етапом прийняття ролі, являється закріплення за собою вибраної ролі, наприклад: “цапа-відбувайла”, “таємного мстителя”, “розбишаки” та інші на психологічному (коли дитина точно знає, які емоції супроводжують певну роль і яким чином потрібно їх регулювати) та міжособистісному (коли формуються певні типи взаємовідносин між дітьми, які грають різні ролі, подібно до того як актори грають в одному спектаклі) рівнях.

Значущим елементом соціальних відхилень є ставлення самої особистості до порушень. Соціальними психологами доведено, що підліткам з відхиленнями у поведінці притаманна спрямованість на самоствердження психологічних потреб у виправданні своїх вчинків та дій, якими б небезпечними вони не були. Причому внаслідок прогресуючої деградації особистості мотивація вчинків знижується і втрачається, що призводить до повної втрати притаманній людині цілеспрямованості до признання та успішності. Первинна девіація (первинне порушення соціальних норм) переходить в вторинну, а потім в будову девіантної кар'єри — процесу переходу від слабких форм девіації до сильних, наприклад: від побутового алкоголізму до скоєння кримінального вчинку.

Прийняття на себе ролі девіантна може привести дитину до соціальної ізоляції, потім слідує етап формування девіантної структури особистості, яка визначається девіантним самопізнанням, яке не дозволяє або обмежує здатність до оволодіння позитивними соціальними ролями і корисними видами діяльності.

Соціологічні теорії формування відхилень у поведінці. Основні соціологічні теорії девіацій.

Соціологічні теорії намагаються враховувати в девіації соціологічні та культурні фактори, які впливають та визначають поведінку людини в суспільстві.

Уперше соціологічне пояснення сутності девіації було запропоновано Е.Дюркгеймом, який розробив теорію аномії (від грецького *аномос* — беззаконний, безнормний, некерований). Під аномією він розумів такий стан суспільства, за якого відсутня чітка регуляція поведінки людини внаслідок відсутності в суспільстві деяких норм і цінностей (старі норми віджили, а нові ще не прийняті). За цих умов розвивається байдужість, недовіра людей один до одного, втрачається стабільність інституту сім'ї, спостерігається повна байдужість до діяльності держави. Люди в умовах відсутності життєвих цілей і перспектив найбільш схильні до стресу та тривожності, що стимулює відхилення в поведінці.

Головна думка Е. Дюркгейма зводиться до того, що в основі стабільного функціонування суспільства лежить соціальна солідарність, а усілякі відхилення від неї є соціальною дезорганізацією, яка і є причиною девіантної поведінки. Так, на основі широкого фактичного матеріалу він довів, що кількість самогубств у різних соціальних групах неоднакова: у католиків їх менше, ніж у протестантів. Пояснення цьому явищу було дано таке: чим вище рівень згуртованості, солідарності соціальної групи, тим нижче рівень самогубств.

Р. Мертон в 1938 році вніс деякі зміни в теорію Е. Дюркгейма. За його думкою, причиною виникнення девіацій є розрив між культурними цілями суспільства і соціальними засобами досягнення таких цілей. Наприклад, не всі люди в силу певних соціально-економічних причин можуть отримати вищу освіту чи знайти престижну роботу, а рівень розвитку суспільства потребує висококваліфікованих спеціалістів. Та частина населення, яка не може отримати певний рівень освіти, починає задовольняти свої освітні потреби, але вже, наприклад, в кримінальній сфері.

Структура індивідуальної девіантної поведінки складається з вчинків, мотивів та цілей. Початковою ланкою девіантної поведінки є зміна ціннісних орієнтацій в різних верствах населення та соціальних групах, що обумовлено реальними соціально-економічними умовами функціонування суспільства. Вагомими стимуляторами девіацій є розходження між виголошеним і реальними цінностями суспільства, між особистісними життєвими цілями і реальними можливостями для їхньої реалізації.

Викривлення у системі цінностей вагомим чином впливають на руйнування соціальних інститутів. Так, порушення в роботі інститутів юстиції (суду, прокуратури, пенітенціарної системи тощо) породжують аморальність, безвіру в правосуддя, апатію та агресивність. Виникає “подвійна мораль”, за якої протиріччя норми використовується одною й тою ж особою або соціальною групою для різних цілей в протилежних ситуаціях. Це виявляється в діяльності деяких представників влади, політиків, бізнесменів. Суспільні норми наголошують “не кради”, а держава обмежує законні шляхи для отримання засобів для існування, що змушує певну частину населення порушувати соціальні норми, допускати соціальні відхилення. Виникає своєрідна “мораль кримінального світу”. З цього витікає явне протиріччя між

потребами суб'єкта у виході з конфліктної ситуації і неможливістю зробити це соціально прийнятним, легальним шляхом.

Культурологічні теорії (Селлін, Міллер, Сазерленд) вбачають причини девіацій у конфліктах між нормами панівної культури і тої, яка складається в тій чи іншій соціальній групі.

Теорія стигматизації (клейміння, таврування), представниками якої були Ч. Беккер, І. Гофман, Ф. Таненбаум, вважає, що девіація це “тавро”, яке ті, що володіють владою, ставлять на поведінці менш захищених груп чи окремої людини.

Радикальна криминологія (Турк, Квінні, Янг, Тейлор) відстоювали позицію, що девіація — це результат протидії нормам капіталістичного суспільства.

Новітні теорії девіації роблять акцент на характері суспільства та намагаються виявити, в якій мірі воно зацікавлене в створенні та збереженні девіацій, проголошуючи метою корекцію не якої-небудь певної особи, а суспільства в цілому.

Теорії девіації

Назва теорії	Представники	Основні положення
<u>Біологічні теорії</u>	Ч. Ломброзо У. Шелдон У. Пірс	Особливості анатомічної будови тіла є причиною девіації Існує зв'язок між фізіологічними особливостями організму та формами поведінки людини Наявність зайвої Y-хромосоми у чоловіків обумовлює схильність до кримінальної поведінки
<u>Психологічні та психіатричні теорії</u>	З. Фрейд Ж. Пінатель Креслі Шуеслер К. Хорні Г. Салліван	Конфліктність особистості, що є результатом боротьби між свідомим та підсвідомим, викликає девіації Егоцентризм, агресивність, ефективність — центральний стрижень кримінальної здатності Наявність психологічних комплексів є причиною девіації Причини відхилень в поведінці особистості — дефіцит емоційного контакту, спілкування з матір'ю в перші роки життя дитини

	А. Адлер	Відхилення в поведінці є результатом нездатності індивіда встановити адекватний контакт з оточуючим середовищем
	М. Герберт	Невпевненість в собі та низька самооцінка є джерелом соціальної дезадаптації
<u>Соціальні теорії:</u>		
1. Теорія соціального контролю	Е. Дюркгейм	Деякий рівень девіації завжди притаманний суспільству, як температура людського тілу; треба попереджувати лише “сплески”, ріст різних форм девіантної поведінки
2. Теорія аномії	Р. Мертон	Девіантна поведінка обумовлена розбіжністю між виголошеними даною культурою цілями та соціально схваленими способами їх досягнення
3. Теорії соціалізації	Коуен Сазерленд	Девіантній поведінці навчаються в процесі засвоєння культури певної групи
<u>Культурологічні теорії</u>	С. Селлін О. Турк	Причиною девіації є конфлікти між нормами субкультури та офіційної культури на основі, що індивіди одночасно входять в різні етнічні, соціальні, політичні та інші групи, цінності яких не співпадають чи суперечать між собою
<u>Теорія стигматизації (клейміння)</u>	Г. Беккер І. Гофман Ф. Таненбаум	Девіантність не властивість, що притаманна певній соціальній поведінці, а наслідок соціальної оцінки (стигмації, “клейміння”) певної поведінки як девіантної; девіації обумовлена здатністю впливових груп суспільства ставити “клеймо” на поведінку мало захищених груп чи окремої особи

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте біологічний підхід до формування відхилень у поведінці.
2. Схарактеризуйте основні біологічні теорії девіацій.

3. Розкрийте психологічні та психіатричні теорії формування відхилень у поведінці.
4. Схарактеризуйте основні психологічні теорії девіацій.
5. Розкрийте соціологічні теорії формування відхилень у поведінці.
6. Схарактеризуйте основні соціологічні теорії девіацій.

Джерела:

1. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Навчальний посібник. - К.: Центр навчальної літератури, 2003. - 134 с.
2. Гишинский Я.Л. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.
3. Закон України «Про охорону дитинства» (м.Київ, 26 квітня 2001 р., № 2402).
4. Закон України про соціальну роботу з дітьми та молоддю (м. Київ, 21 червня 2001 р. № 1613-111 із змінами і доповненнями)
5. Кримінальний Кодекс України
6. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учебное пособие/ Е.В. Змановская. – 3-е издание, испр. и доп. – Москва: Академия, 2006. – 288 с.
7. Клейберг Ю.А. Социальная психология девиантного поведения. – Москва, 2004. – 192 с.
8. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки: Навчальний посібник. - К.: Академія праці і соціальних відносин, Християнський дитячий фонд, 2000.- 51 с.
9. Протопопов А.О., Савельева Н.М. Проституція як соціально-педагогічна проблема: Монографія/ За аг. Ред.. Н.М. Савельєвої. – Полтава: ПДПУ, 2009. – 120 с.

Лекція 3. Соціальні проблеми девіантної поведінки

Основні кола соціальних проблем девіантної поведінки. Соціальні проблеми суб'єктів девіацій. Соціальні проблеми сімей девіантів. Соціальні проблеми суспільства, зумовлені девіантною поведінкою

Суспільство виходить з того, що відхилення у поведінці окремих його членів породжують ряд проблем як для них самих, так і для окремих інституцій та суспільства в цілому

Сучасні вчені-дослідники виділяють *три основних кола соціальних проблем, пов'язаних з девіантною поведінкою:*

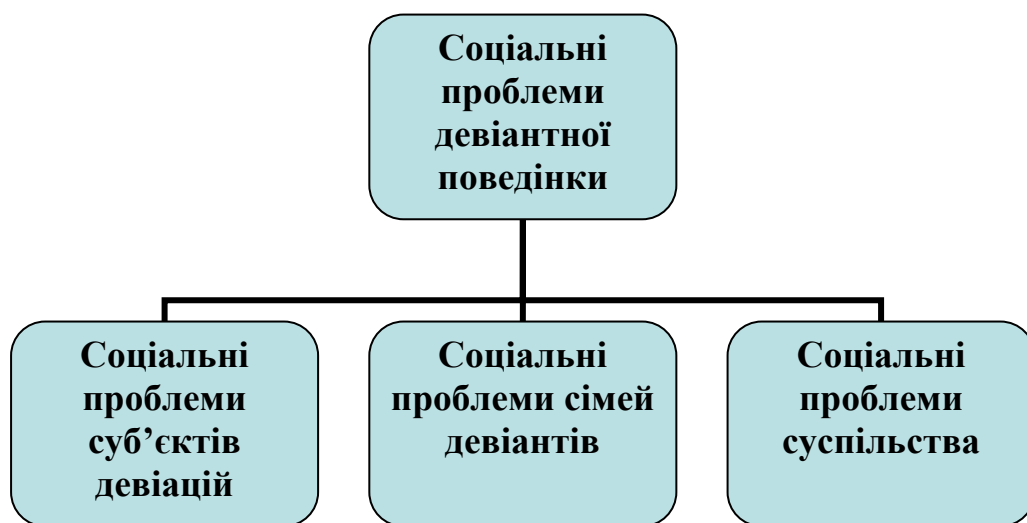

Рис. 3

Соціальні проблеми суб'єктів девіацій.

Деадаптація і десоціалізація. Якщо дитина не засвоює позитивний досвід, не може адаптуватися до норм поведінки й вимог вихователя, то процес соціалізації порушується, а поведінка дитини стає соціально дезадаптованим. Саме це певною мірою є резервом злочинності.

Серед неповнолітніх, що вчинили правопорушення, великий відсоток становлять підлітки, які перестали відвідувати школу, переважна більшість з них погано вчиться або не хоче вчитися. Такі підлітки-правопорушники відстають у своєму розумовому розвитку, втрачають перспективу, перестають переживати радість пізнання.

Втрата самоконтролю, саморуйнація. Зниження самоконтролю або повна його відсутність спостерігається при несвідомому вчиненні злочину ніби з відчуттям роздвоєння, ніби його скоює інша особа, що особливо простежується в поєднанні з іншими видами девіантної поведінки, такими, як наркоманія та алкоголізм. Таке поєднання, в свою чергу, є поведінкою, спрямованою на пригнічення, затамування

інстинктів самозбереження і очевидною *саморуїнацією* особистості у біологічному, духовно-ціннісному і соціальному аспектах.

Адміністративна і кримінальна відповідальність. Згідно Кримінального кодексу України (ст. 22, 97,104,105) і Адміністративного Кодексу (ст. 13,40), передбачено кримінальну та адміністративну відповідальність неповнолітніх.

Проблеми здоров'я. Більшість неповнолітніх правопорушників вживають алкоголь і наркотичні речовини, що породжує фізичну та психічну залежність, які є причиною ряду соматичних та психічних захворювань у малолітніх злочинців та їх майбутніх дітей. А також проблеми здоров'я викликані несприятливими умовами перебування неповнолітніх у місцях позбавлення волі .

Повертаючись із місць позбавлення волі, де неповнолітні відбувають покарання, вони стикаються з труднощами, до яких не готові. Проблеми, з якими стикаються неповнолітні можна умовно поділити на такі групи:

Соціально-економічні. Це умови проживання (найчастіше ці умови вкрай незадовільні), сімейне становище (багато хто з батьків неповнолітніх не працює, пиячить, багато неповних сімей), невлаштованість на навчання, роботу, проблеми одержання житла, прописки.

Правові проблеми. На даному етапі розвитку суспільства молодь є однією з найбільш незахищених верств населення. Особливо це стосується осіб, які повернулися з місць позбавлення волі. Фактично відсутня правова регламентація їхнього життя.

Психологічні проблеми:

- соціальна незрілість особистості (несформованість світогляду);
- розірваність соціальних зв'язків внаслідок ізоляції від суспільства;
- несформованість життєвих навичок через те, що неповнолітні, перебуваючи в місцях позбавлення волі, постійно знаходяться під наглядом, їхнє життя підпорядковане режиму, вони відвикають самостійно приймати рішення, втрачають елементарні навички домашнього господарювання тощо;
- негативне соціальне середовище.

Проблеми сімей суб'єктів девіацій.

Конфлікти. В соціальному плані вчинення злочинів неповнолітніми впливає на міцність сімейно- подружніх стосунків і породжує конфлікти у сім'ях, бійки, насилля, побутові вбивства та інше. Створюються певні проблеми у взаємовідносинах із соціальним оточенням та близькими родичами у вигляді втрати поваги та дискримінації.

Втрата зв'язку з сім'єю. Поведінка та особисті якості впливають на формування взаємостосунків у родині, приносять великі проблеми у існування сім'ї і порушують соціальний та психологічний зв'язок.

Матеріальні труднощі. Незважаючи на кількість злочинів вчинених правопорушником заради матеріального достатку він так і не настає. Зрештою це породжує все нові і нові злочини і може призвести до вчинення злочинів проти членів власної родини.

Перебуваючи у стані наркотичної або алкогольної залежності, неповнолітні витрачають кошти здобуті нечесним шляхом на придбання необхідних для неї психоактивних речовин та препаратів.

Крім того, члени родини стають заручниками такого стану речей, зокрема, саме батьки несуть юридичну відповідальність за дії неповнолітнього (ст. 13, 40 КпАП).

Проблеми суспільства, зумовлені відхиленнями у поведінці окремих його членів.

Порушення суспільного порядку та моральності. Злочини здійснені неповнолітніми здебільшого направлені на протест, порушення усталених порядків і норм, вчинення аморальних дій.

Вплив на зниження рівня суспільної моралі. Скоєння злочинів взагалі і, зокрема, неповнолітніми свідчить про руйнацію суспільної моральності в цілому, моральних засад, що регулюють відносини.

Виключення з суспільно-корисної праці. У соціальному аспекті правопорушники є достатньо дезадаптованою частиною населення, їх заняття паразитичною формою існування, що виражається, насамперед, в ухиленні (або повному виключенні) від суспільно корисної праці, тобто формою, яка створює свого роду альтернативний спосіб життя, який не передбачає в якості основної норми трудовий процес. Численні групи молодих людей виключені з трудового процесу, не сплачують податки і не беруть участі у створенні матеріальних благ суспільства.

Фінансові витрати суспільства в зв'язку із значними видатками із державного бюджету на здійснення міліцейських і судових дій та кошти на утримування закладів пенітенціарної системи тощо.

Відволікання трудових ресурсів на вирішення проблем неповнолітніх злочинців, а це — лікарі, працівники правоохоронних органів, соціальні працівники, педагоги, психологи і багато-багато інших спеціалістів, праця яких є суспільно важливою для інших соціально незахищених верств населення.

Погіршення генофонду нації. Головний чинник загрози зумовлено порушенням психо-соціального та репродуктивного здоров'я молодого покоління, що впливає на демографічну ситуацію в державі.

Отже, підсумовуючи все вищесказане, можна зробити висновки, що правопорушення здійснені неповнолітніми мають негативні взаємопов'язані соціальні, психологічні, медичні і правові наслідки як для окремої особистості, її мікросоціального оточення, так і для держави і суспільства в цілому.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте сутність поняття «соціальні проблеми девіантної поведінки».
2. Назвіть основні групи (кола) соціальних проблем девіантної поведінки.
3. Назвіть і схарактеризуйте соціальні проблеми суб'єктів девіацій.
4. Назвіть і схарактеризуйте соціальні проблеми сімей девіантів.
5. Назвіть і схарактеризуйте соціальні проблеми суспільства, зумовлені девіантною поведінкою

Джерела:

1. Гишинский Я.Л. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.
2. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учебное пособие/ Е.В. Змановская. – 3-е издание, испр. и доп. – Москва: Академия, 2006. – 288 с.
3. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки: Навчальний посібник. - К.: Академія праці і соціальних відносин, Християнський дитячий фонд, 2000.- 51 с.
4. Протопопов А.О., Савельєва Н.М. Проституція як соціально-педагогічна проблема: Монографія/ За аг. Ред.. Н.М. Савельєвої. – Полтава: ПДПУ, 2009. – 120 с.

Лекція 4. Рівні профілактики девіантної поведінки

Рівні профілактики соціальних відхилень. Державний рівень профілактики девіантної поведінки. Законодавче забезпечення профілактики девіацій. Інституційне забезпечення профілактики девіацій. Функції окремих інституцій, залучених до профілактики девіантної поведінки. Адміністративний рівень профілактики девіантної поведінки. Соціальна робота з групами девіантної поведінки.

Рівні профілактики соціальних відхилень.

Соціальні проблеми, пов'язані із правопорушеннями, вирішуються кожною державою комплексно: на державному, адміністративному рівнях і через соціальну роботу

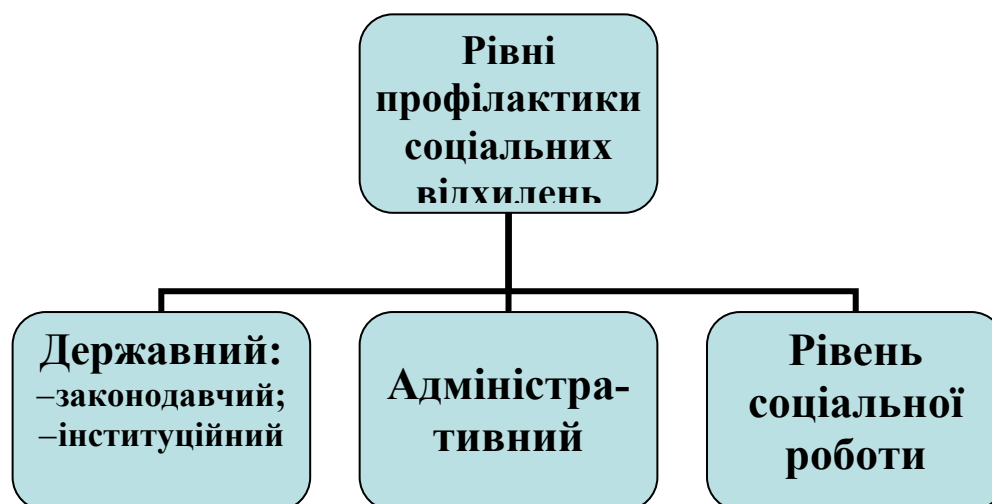

Рис. 5

Державний рівень профілактики девіантної поведінки.

Державний рівень профілактики девіантної поведінки передбачає нормативно-правове та інституційне забезпечення цієї роботи.

Законодавчий рівень.

Процес регулювання соціальних відхилень в Україні здійснюється відповідними нормативно-правовими актами.

Після проголошення в 1991 р. незалежності Україна в числі перших міжнародних документів підписала Конвенцію про права дитини і Декларацію про виховання, захист і розвиток дітей (1990 р.) як основу для вироблення підходів до вирішення дитячих проблем. В конвенції зазначається, що кожна дитина, незалежно від її расової приналежності, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних поглядів, національності, соціального походження, сімейного становища, культурної політики та практики, власності, рівня освіти її самої та її батьків, користується правами, які надаються Конвенцією. Дитина

має бути захищена від усіх форм дискримінації щодо становища, поглядів, дій її батьків, опікунів або членів сім'ї.

Реформування пенітенціарної системи України передбачає залучення до участі у різних формах роботи з засудженими, зокрема неповнолітніми, досить широкого кола фахівців і представників громадськості. Це пов'язано з цілями такої роботи, які у відповідності до мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, щодо здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила), прийнятих 29 листопада 1985 р., полягають у забезпеченні опіки, захисту, освіти і професійної підготовки з метою надання неповнолітнім допомоги для виконання соціально-корисної та плідної ролі у суспільстві.

У наступному міжнародному документі - правилах Організації Об'єднаних Націй стосовно захисту неповнолітніх, позбавлених волі, прийнятих 14 грудня 1990 р., у спеціальному розділі "Розширення кола спілкування" підкреслено, що слід використовувати всі засоби для забезпечення належного зв'язку неповнолітніх з зовнішнім світом, що їм треба дозволити спілкуватися з представниками організації, які мають надійну репутацію.

Державна політика щодо попередження та подолання девіантної поведінки неповнолітніх після набуття Україною незалежності почала формуватися лише з грудня 1992 р. з появою Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні». До цього періоду молодіжна політика не займала чільного місця в державотворенні України, увага приділялась зміцненню незалежності та економіки держави. Внаслідок цього, за даними Українського центру соціальних досліджень, кількість неповнолітніх, засуджених за окремі види злочинів, з 1992 до 1996 р. збільшилася на 63,8 %. Необхідною стала нова система попередження та подолання негативної девіантної поведінки неповнолітніх, що мала б чітко визначені мету, завдання, об'єкти та суб'єкти цієї роботи, принципи, зміст, форми, методи, починалася б із сім'ї. На сьогодні маємо значну кількість законодавчих актів, програм, що спрямовані на розв'язання цієї проблеми.

Кодекс України про адміністративні правопорушення визначає як соціальне явище, що негативно впливає на суспільний порядок, порушує принципи суспільної моралі. Кримінальним кодексом України передбачена кримінальна відповідальність.

Дитина - особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосованим до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше. (Конвенція ООН з Прав дитини від 20.11.89, Закон України «Про охорону дитинства»).

Неповнолітня особа (у кримінальному праві) - особа, яка на момент вчинення злочину не досягла вісімнадцятирічного віку. (ч.1 ст. 102 Кримінального кодексу України)..

Досягнення встановленого КК України віку - одна із загальних умов притягнення особи до кримінальної відповідальності (ч.1 ст.18). Встановлення мінімальної календарної вікової межі для кримінальної відповідальності має бути соціально та кримінологічно обґрунтованим. При цьому враховується ряд

факторів: ступінь фізичного і психічного розвитку, соціально-психологічні особливості (інтелектуальні, вольові, емоційні) людини, рівень її соціалізації як особи, що визначають здатність даного суб'єкта під час вчинення діяння усвідомлювати його фактичний характер і суспільну небезпечність; кримінологічні показники (поширеність діянь даного виду серед осіб певного віку, їх тяжкість тощо); принципи кримінальної політики (наприклад, доцільність установа кримінально-правової заборони).

Кримінальне право окреслює таку мінімальну вікову межу, з якою пов'язана здатність суб'єкта забороненого кримінальним законом діяння до несення кримінальної відповідальності, будучи однією з передумов інкримінування його у вину. Береться до уваги типова психофізіологічна характеристика неповнолітніх з врахуванням даних ряду наук, зокрема фізіології, педагогіки, загальної та вікової психології. В п. 4.1. Мінімальних стандартних правил ООН стосовно відправлення правосуддя щодо неповнолітніх ("Пекінських правил") відмічається, що нижня межа віку кримінальної відповідальності за правопорушення "не повинна встановлюватись на надто низькому віковому рівні, враховуючи аспекти емоційної, духовної та інтелектуальної зрілості". В коментарі до цього правила підкреслюється, що сучасний підхід полягає у визначенні здатності дитини перенести пов'язані з кримінальною відповідальністю моральні та психологічні аспекти, тобто у визначенні можливості притягнення дитини, в силу індивідуальних особливостей, сприйняття і розуміння, до відповідальності за явно антигромадську поведінку.

Лише з досягненням певного віку під впливом сім'ї, школи, соціального середовища підліток досягає певного рівня свідомості, який дозволяє йому розрізняти добре і погане, що може спричинити шкоду іншим людям. Це уможливує пред'явлення до неповнолітніх вимоги узгоджувати свою поведінку з встановленими в суспільстві правилами.

Кримінальний кодекс України встановлює диференційовані вікові межі для притягнення особи до кримінальної відповідальності: загальну - 16 років (ч.1ст.22) та більш низьку - 14 років за вчинення ряду злочинів, вичерпний перелік яких наведений у ч.2 ст.22.

До кримінальної відповідальності притягуються неповнолітні, яким на момент вчинення злочину виповнилося 16 років. Неповнолітні від 14 до 16 років підлягають кримінальній відповідальності, зокрема, за вбивство, умисне заподіяння тілесних ушкоджень, зґвалтування, крадіжку, грабіж, розбій та злісне хуліганство.

Відповідно до ст. 63 КК України покарання у вигляді позбавлення волі може застосовуватися на строк від одного до 15 років залежно від тяжкості злочину. Засуджені, які досягли 18-річного віку, для подальшого відбування покарання переводяться до виправно-трудова колоній загального або посиленого режиму. Однак з метою соціального захисту неповнолітніх ст. 27 Виправно-трудова кодексу України передбачає, що для закріплення результатів виправлення та перевиховання, закінчення

загальноосвітнього чи професійно-технічного навчання засуджені, які досягли 18 років, можуть бути залишені у виховно-трудовій колонії до закінчення строку покарання, але не більше, ніж до досягнення ними 20-річного віку.

Українські правники виділяють дві групи неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом:

1. Неповнолітні правопорушники, які були засуджені до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі (такі неповнолітні перебувають на обліку в кримінально-виконавчій інспекції Державного департаменту України з питань виконання покарань та кримінальної міліції у справах неповнолітніх).
2. Неповнолітні правопорушники, які перебувають у місцях позбавлення волі — виховно-трудовах колоніях. Існує ще одна група — ті, хто повернувся з місць позбавлення волі і має соціальні проблеми після свого повернення.

Кодекс України про адміністративні правопорушення визначає відповідальність за невиконання батьками або особами, які їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей (глава 14, стаття 184).

Дітей, які з тих чи інших причин мають конфлікт із законом, держава повинна захищати, таким чином, попереджуючи наступні злочини особи, яка ще недостатньо сформувалася як особистість.

Метою державної системи охорони правопорядку України (ст. 50 Кримінального кодексу України) є не тільки покарання за вчинений злочин, а й виправлення засуджених, перевиховання та запобігання вчиненню ними нових злочинів. Щодо неповнолітніх, які порушили закон, широко використовується практика звільнення від відбування покарання з випробуванням, застосування примусових заходів виховного характеру, звільнення від кримінальної відповідальності, адміністративного покарання. Неповнолітній, який вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання у разі щирого каяття та подальшої бездоганної поведінки. Тоді до нього застосовуються примусові заходи виховного характеру, передбачені п. 2 ст. 105 Кримінального кодексу України: застереження; обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; передача його під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання; покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків; направлення неповнолітнього до спеціального навчально-виховного закладу для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років.

Останніми роками спостерігається тенденція до застосування альтернативних форм покарання. Неповнолітні правопорушники, які потребують особливих умов виховання, в порядку, встановленому законом,

направляються до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації.

Неповнолітні, які вживають алкоголь, наркотики, а також ті, які за станом здоров'я не можуть бути направлені до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації, в порядку, встановленому законом, направляються до центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх.

Підліткам, які перебувають у цих закладах, гарантується право на гуманне ставлення з боку оточуючих, на охорону здоров'я, отримання базової освіти і професійної підготовки, побачення з батьками або особами, що їх замінюють, відпустку, листування, отримання передач, посилок від батьків або гуманітарних, благодійних та інших організацій, які виявили бажання допомогти їм, у порядку, встановленому законодавством України.

Згідно зі ст. 33 Закону України "Про охорону дитинства", затримання та арешт неповнолітніх застосовуються як винятковий захід і тільки у випадку та порядку, встановлених законом. Про це негайно повідомляються батьки дитини чи особи, які їх замінюють, а також органи прокуратури. Не допускається застосування до дитини насильства, погроз, інших незаконних дій, щоб примусити її дати показання або визнати свою провину.

Закони України «Про охорону дитинства» та «Про попередження насилля в сім'ї» передбачають захист дітей від усіх форм насилля, гарантуючи кожній дитині право на свободу, особисту недоторканість і захист гідності. Держава забезпечує захист дитини від всіх форм фізичного і психічного насилля, недбайливого і жорсткого поводження з ним, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, в тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють, примушування до проституції, жебрацтва, втягування в азартні ігри і т.д.

Нині українські правники, задіяні в судовій системі, звернулися до більш досконалої правової системи, яка б одночасно і захищала підлітка, і запобігала повторному скоєнню злочину. Йдеться про ювенальну юстицію, яка успішно практикується в інших країнах.

Для недопущення залучення неповнолітніх до будь-якої з форм девіантної поведінки діє правовий захист молоді. Сучасне законодавство України однозначно вказує на злочинність залучення і заохочення молоді до дій з ознаками форм девіантної поведінки.

По-перше: ряд статей КК України (ККУ) передбачає відповідальність за такі дії як заокремих злочин:

- Ст. 304 ККУ. Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми..
- Ст. 323 ККУ. Спонування неповнолітніх до застосування допінгу.
- Ст. 324. ККУ. Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами.

- Ст. 180 КпАП України. Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння батьками неповнолітнього, особами, що їх замінюють, або іншими особами.

По-друге: інші статті передбачають дії, які є обставинами, що обтяжують відповідальність:

- Ст. 300 ч.2,3 ККУ. Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості а також збут неповнолітнім чи розповсюдження серед них таких творів... ...примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, що пропагують культ насильства і жорстокості.
- Ст. 301 ч. 2,3 ККУ. ....Збут неповнолітнім чи розповсюдження серед них творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру... ...примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, зображень або кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру.
- Ст. 302 ч. 3 ККУ. Створення або утримання місць розпусти, а також звідництво для розпусти, а також ті самі дії, вчинені з метою наживи або особою раніше судимою за цей злочин, або вчинені організованою групою вчинені із залученням неповнолітнього.
- Ст. 303 ч. 3 ККУ. Систематичне заняття проституцією, тобто надання сексуальних послуг з метою отримання доходу; примушування чи втягнення у заняття проституцією, тобто надання сексуальних послуг за плату шляхом застосування насильства чи погрози його застосування, знищення чи пошкодження майна, шантажу або обману, вчинені щодо неповнолітнього.
- Ст. 307 ч.2 ККУ. Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересиланнячи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів із залученням неповнолітнього.
- Ст.309 ч.3 ККУ. Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту, вчинені із залученням неповнолітнього.
- Ст. 314 ч.3 ККУ. Незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчинені щодо неповнолітнього..
- Ст. 315ч.2 ККУ. Схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчинені щодо неповнолітнього..
- Ст. 317 ч. 2 ККУ. Організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення

наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів із залученням неповнолітнього.

На державному рівні здійснюється ряд заходів щодо забезпечення молоді від наркоманії, алкоголізму, проституції тощо.

Інституційне забезпечення профілактики девіацій.

Проблема девіантної поведінки та її профілактики завжди була однією з найважливіших у педагогіці, психології, кримінології, але сьогодні вона носить масовий характер та потребує особливої уваги. Її вирішення вимагає відновлення традицій виховання дітей всіма зацікавленими інститутами держави.

Сьогодні в Україні основними органами й службами в справах неповнолітніх та спеціальними установами, що здійснюють соціальний захист і профілактику девіацій у неповнолітніх є:

- Міністерство соціальної політики.
- Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.
- Служби в справах дітей.
- Школи соціальної реабілітації та професійно-технічні училища соціальної реабілітації.
- Центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх.
- Притулки для неповнолітніх.
- Реабілітаційні центри та громадські організації.
- Суди.
- Кримінальна поліція у справах неповнолітніх.
- Клініки, дружні до молоді.
- Благодійні та недержавні організації.
- Заклади охорони здоров'я.
- Заклади освіти.
- Заклади Державного департаменту України з питань виконання покарань.
- Інші органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, окремі громадяни, що беруть участь у здійсненні соціального захисту та профілактики правопорушень неповнолітніх у межах своєї компетенції.

Важливу роль відіграють телефони довіри, центри допомоги молоді та гуртожитки-притулки для підлітків, що опинилися в конфліктній ситуації вдома.

Функції окремих інституцій у профілактиці девіантної поведінки.

Підрозділи Міністерства внутрішніх справ:

- Збір інформації щодо поведінки неповнолітнього, його участі в асоціальних угрупованнях.
- Збір інформації щодо девіантного впливу сім'ї на неповнолітнього.
- Реєстрація порушень неповнолітніми норм правопорядку.

- Проведення індивідуальної профілактичної роботи з девіантом.
- Попередження негативного впливу сім'ї та асоціальних угруповань на неповнолітнього.
- Правова просвіта.

Підрозділи Державного Департаменту з виконання покарань:

- Облік неповнолітніх.
- Встановлення контакту з неповнолітнім та його батьками.
- Первинне дослідження поведінки, проблем та особистості неповнолітнього, його сім'ї.
- Надання інформації щодо неповнолітнього до соціальних служб і відповідних підрозділів поліції.
- Координація співпраці соціальних служб, поліції, освітніх закладів, інших установ та організацій у ресоціалізації неповнолітнього.
- Проведення індивідуальної профілактичної роботи.
- Контроль за відбуванням покарання, за поведінкою неповнолітнього.
- Збір і систематизація інформації щодо процесу та результатів профілактичної.

Служби у справах дітей:

- Оцінка соціальної ситуації та соціально-психологічного клімату в сім'ї неповнолітнього.
- Попередження негативного впливу сім'ї на неповнолітнього.
- Захист прав неповнолітнього.
- Сприяння оздоровленню, отриманню освіти, працевлаштуванню неповнолітнього.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді:

- Психологічне обстеження неповнолітнього.
- Оцінка соціальної ситуації та соціально-психологічного клімату в сім'ї.
- Психологічна реабілітація неповнолітнього.
- Психологічна допомога батькам.
- Соціальний супровід неповнолітнього (сприяння його зайнятості, отриманню освіти, медичної допомоги, оздоровленню, відпочинку, подоланню особистісних проблем).
- Профілактика адиктивної поведінки та формування здорового способу життя в дитячому та молодіжному середовищі.
- Залучення девіантних підлітків до соціально-позитивних груп однолітків (дитячих організацій, волонтерських загонів, спортивних секцій, творчих студій тощо).

Освітні заклади:

- Оцінка поведінки і взаємовідносин неповнолітнього в навчальному закладі.
- Організація індивідуального педагогічного підходу до неповнолітнього.
- Забезпечення належного рівня освіти неповнолітнього.
- Забезпечення належного рівня освіти неповнолітнього.
- Педагогічна допомога батькам неповнолітнього;

- Профорієнтація.
- Профілактика девіантної поведінки, формування здорового способу життя.
- Залучення дітей і підлітків до творчих гуртків, спортивних секцій тощо.

Громадські організації:

- Надання неповнолітньому та його сім'ї соціальних послуг;
- Залучення неповнолітнього до соціально-корисної, творчої діяльності;
- Залучення неповнолітнього до соціально-позитивних груп однолітків;
- Організація змістовного відпочинку, оздоровлення, зайнятості неповнолітнього

Адміністративний рівень протидії девіаціям.

Вирішення соціальних проблем, пов'язаних із девіантною поведінкою дітей і молоді, на адміністративному рівні здійснюється на основі чинного законодавства відповідними міністерствами, відомствами, закладами та організаціями на національному, обласних, міських та районних рівнях і регулюється Указами Президента, Постановами Кабінету Міністрів України, наказами відповідних міністерств та відомств, рішеннями органів місцевого самоврядування.

Координування дій і заходів здійснюється на національному, обласному, місцевому та районному рівнях Координаційним радами та Міжвідомчими комісіями з відповідних питань, які об'єднують широке коло державних і недержавних закладів і організацій.

Соціальна робота з групами девіантної поведінки.

Соціальна робота з групами девіантної поведінки - це особлива галузь соціальної роботи, сутність якої полягає у профілактиці девіацій, створенні умов для успішної соціалізації або ресоціалізації девіантів, створенні умов для подолання їх особистісних проблем і конфліктів з оточуючими. Напрямки соціальної роботи з групами девіантної поведінки, які реалізуються державними закладами та організаціями, зокрема центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, управліннями та відділами у справах неповнолітніх, освітніми та медичними закладами, на сьогоднішній день полягають у:

- профілактиці девіантної поведінки;
- соціальному контролю негативного впливу на дітей та молодь;
- соціальній підтримці та реабілітації дітей та молоді з девіантною поведінкою.
- розробка спільних програм та спільного плану дій щодо реалізації конкретних етапів роботи з неповнолітніми.

Загальна соціально-педагогічна робота з дітьми, схильними до девіантної поведінки, здійснюється в установах народної освіти, позашкільних навчально-виховних установах. У неспеціалізованих закладах народної освіти й позашкільних навчально-виховних закладах (центрах позашкільної роботи, клубах за місцем проживання тощо).

Соціально-педагогічну роботу з дітьми та підлітками з девіантною поведінкою координують і здійснюють психологічні служби, соціальні педагоги, педагоги-організатори. Відповідно до Положення «Про психологічну службу в системі освіти України» психологічні служби здійснюють психологічні обстеження дітей та підлітків, психолого-педагогічні заходи усунення відхилень в індивідуальному розвитку та поведінці, схильності до правопорушень, профілактику відхилень у становленні особистості та міжособистісних стосунків. Соціальні педагоги за Законом «Про освіту» здійснюють соціально-педагогічний патронаж, який сприяє взаємодії закладів освіти, сім'ї та суспільства у вихованні дітей, їхній адаптації до умов соціального середовища, забезпечує консультативну допомогу батькам і особам, які їх замінюють; виявляють особистісні, міжособистісні та внутрішньосімейні конфлікти, факти поведінки, що відхиляються від норми, займаються профілактикою правопорушень, виявляють дітей, які потребують опіки та опікунства, допомагають їм; захищають інтереси дітей, підлітків і молоді, сприяють запобіганню негативним явищам у їхньому середовищі; забезпечують співпрацю вихователів, учителів шкіл, працівників позашкільних закладів, сім'ї, громадськості у вихованні дітей.

До системи соціального захисту й профілактики правопорушень серед неповнолітніх належать органи і служби в справах неповнолітніх, загальноосвітні навчальні заклади і професійно-технічні училища соціальної реабілітації, виховно-трудова заклади Міністерства внутрішніх справ.

Згідно із Законом України «Про органи і служби в справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», служби в справах неповнолітніх розробляють і здійснюють заходи по забезпеченню прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, запобіганню вчиненню ними правопорушень; здійснюють контроль за умовами утримання, виховання поведінці неповнолітніх.

Спеціалізовані соціальні служби для молоді та Центри соціальних служб, що уповноважені державою брати участь у реалізації відповідних програм і заходів та надавати соціальні послуги й соціальну допомогу молодим громадянам. Особливу увагу надається наданню соціально-медичної, психолого-педагогічної, правової, інформаційної та інших видів соціальної допомоги, консультуванню дітей та молоді.

Сьогодні в Україні діє Державний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, діяльність якого також спрямована на подолання негативної девіантної поведінки молоді через створення спеціалізованих служб для дітей, молоді, окремих категорій жінок; проведення науково-практичних конференцій та семінарів, нарад з питань соціальної допомоги й надання соціальних послуг, соціальної профілактики і реабілітації; участь у реалізації програм (проектів) соціального становлення та розвитку дітей та молоді.

Направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей - злочинців означає поміщення до загальноосвітньої школи соціальної реабілітації або професійного училища соціальної реабілітації,

статус яких визначений Законом «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх». Ці заклади мають напівзакритий характер, направлення до них є найсуворішим примусовим заходом виховного характеру. Застосування цього заходу обумовлюється ступенем соціально-моральної занедбаності неповнолітнього (про це може свідчити, зокрема, неефективність застосовуваних до нього раніше заходів виховного характеру), вихід його з-під контролю батьків чи осіб, які їх заміняють, доцільністю ізоляції його від негативного впливу соціального середовища, а також характером та ступенем тяжкості вчиненого злочину чи правопорушення.

Особливості педагогічного процесу в школі соціальної реабілітації та професійному училищі соціальної реабілітації визначаються: спеціальним режимом дня і системою навчальної і виховної роботи; постійним наглядом і педагогічним контролем за учнями, обмеженням вільного виходу за межі території школи без дозволу адміністрації.

Неповнолітній направляється до спеціальної навчально-виховної установи до його виправлення на визначений судом строк, який не може перевищувати трьох років. До загальноосвітньої школи соціальної реабілітації направляються неповнолітні віком від 11 до 14 років, а до професійного училища соціальної реабілітації - від 14 до 18 років.

У школах соціальної реабілітації неповнолітні утримуються до досягнення ними 14 років, а у професійних училищах соціальної реабілітації (ПУСР) - 18 років а у виняткових випадках (якщо це необхідно для закінчення навчального року або професійної підготовки) у школах до досягнення ними 15 років, а в училищах - за рішенням суду - до досягнення 19 років. Учні загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації, яким виповнилося 15 років, але які не стали на шлях виправлення, за рішенням суду за місцем знаходження зазначеного закладу можуть бути переведені до професійного училища соціальної реабілітації. В таких випадках загальний строк перебування учня в цих спеціальних навчально-виховних установах теж не може перевищувати трьох років.

Таким чином, незважаючи на тяжкість скоєного правопорушення або злочину, законом враховується, наскільки неповнолітній розуміє всю міру відповідальності за скоєне і міру сприйняття покарання, а по тому і визначається саме мінімальна межа кримінальної відповідальності.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть рівні профілактики соціальних відхилень та коротко охарактеризуйте їх.
2. Схарактеризуйте державний рівень профілактики соціальних відхилень.
3. Схарактеризуйте законодавче забезпечення профілактики соціальних відхилень.
4. Схарактеризуйте інституційне забезпечення профілактики девіацій в Україні.

5. Розкрийте основні функції окремих інституцій, що залучені до профілактики девіантної поведінки.
6. Схарактеризуйте адміністративний рівень профілактики соціальних відхилень.
7. Розкрийте основні напрями соціальної роботи з групами девіантної поведінки.

Джерела:

1. Конституція України. Статті 3, 8, (. 22, 28, 29, 31, 32,41, 47, 55, 56, 68, 124.
2. Закон України «Про охорону дитинства» (м.Київ, 26 квітня 2001 р., № 2402.
3. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»(№ 2789-III від 15.11.2001.- ВВР, 2002,№10, ст.. 70).
4. Закон України про соціальну роботу з дітьми та молоддю (м. Київ, 21 червня 2001 р. № 1613-111 із змінами і доповненнями)
5. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки: Навчальний посібник. - К.: Академія праці і соціальних відносин, Християнський дитячий фонд, 2000.- 51 с.
6. Протопопов А.О., Савельєва Н.М. Проституція як соціально-педагогічна проблема: Монографія/ За аг. Ред.. Н.М. Савельєвої. – Полтава: ПДПУ, 2009. – 120 с.

Лекція 5.

Стратегії протидії соціальним відхиленням

Види стратегій протидії соціальним відхиленням. Сутність стратегії соціального контролю. Основні механізми і процеси соціального контролю. Сутність і заходи стратегії нормалізації.

Види стратегій протидії соціальним відхиленням.

Девіантна поведінка, як соціальне явище, та основні соціальні проблеми, пов'язані з нею, особливої гостроти набувають у кризові періоди розвитку суспільства. Утверджуючи бар'єр між собою і тими, хто порушує встановлені ним норми, суспільство ще глибше загострює проблеми, що викликають девіантну поведінку. В світі існують консервативна (соціальний контроль) і ліберальна (стратегія нормалізації) стратегії боротьби суспільства з соціальними відхиленнями.

Сутність стратегії соціального контролю.

Соціальний контроль - це особливий механізм регуляції поведінки та підтримання суспільного порядку, котрий дає можливість зберегти традиції, звичаї, норми моралі, відтворити соціальні відносини в межах нормативної системи, усталеної в суспільстві. Нормативно обмежуючи стиль життя своїх членів, група здійснює контроль за тим, щоб ніхто суттєво не відхилявся від узвичаєних правил.

Механізми соціального контролю полягають у процесах соціалізації та груповому тиску. Основними структурними елементами соціального контролю є норми та санкції.

Впливу соціального контролю насамперед зазнають на собі індивіди, поведінку яких можна характеризувати як девіантну, у формі покарань, визначених юридичними нормами (арешт, ув'язнення, штраф, звільнення, примусове «перевиховання», ресоціалізація та ін.), а також у формі покарань, не передбачених офіційними установами (зневага, осуд, зауваження тощо). У сучасному суспільстві соціальний контроль здійснюється переважно формальними нормами (накази, постанови, закони). Він набув інституційної підтримки, котру здійснюють основні соціальні інституції (армія, освіта, правосуддя, уряд тощо).

Соціальний контроль (за умов стабільного суспільства) дозволяє достатньо ефективно стримувати розвиток соціальних відхилень, але не ліквідує їх взагалі і це призводить до упередженого ставлення до груп девіантної поведінки з боку суспільства і більшої їх соціальної ізоляції та опору. За умов суспільної кризи соціальний контроль втрачає свою ефективність і проблеми, пов'язані з девіантною поведінкою, охоплюють всі верстви населення.

Основні механізми і процеси соціального контролю.

Основні механізми соціального контролю: 1) власне контроль, здійснюваний ззовні в тому числі шляхом покарань і інших санкцій; 2) внутрішній контроль, забезпечуваний інтеріалізацією соціальних норм і цінностей; 3) непрямий контроль, викликаний ідентифікацією з референтною законослухняною групою; 4) «контроль», заснований на широкій доступності різноманітних способів досягнення цілей і задоволення потреб, альтернативних протиправним чи аморальної.

Лише в самому загальному виді можна визначити стратегію соціального контролю:

- заміщення, витиснення найбільш небезпечних форм соціальної патології суспільно корисними і/чи нейтральними - напрямок соціальної активності в суспільно схвалюваному, або нейтральному руслі;
- легалізація (як відмовлення від карного чи адміністративного переслідування) «злочину без жертв» (гомосексуалізм, проституція, бродяжництво, споживання алкоголю, наркотиків);
- створення організацій (служб) соціальної допомоги: суїцидологічної, наркологічної, геронтологічної;
- реадптація і ресоціалізація особи, що опинилася поза суспільними структурами;
- лібералізація і демократизація режиму змісту у в'язницях і колоніях при відмовленні від примусової праці і скороченні частки цього виду покарання в системі правоохоронної діяльності;
- безумовне скасування страти.

У суспільній свідомості ще дуже сильна віра в заборонно-репресивні міри як найкращий засіб врятування від цих явищ, хоча весь світовий досвід свідчить про неефективність твердих санкцій з боку суспільства. Позитивний ефект дає робота з наступним напрямком: 1. Відмовлення від карного чи адміністративного переслідування «злочинців без жертв» (проституція, бродяжництво, наркоманія, гомосексуалізм і ін.), маючи у виді, що тільки соціальні міри дозволяють чи зняти нейтралізувати дані форми соціальної патології, 2. створення системи служб соціальної допомоги: суїцидологічної, наркологічної, специфічно віковий (геронтологічний, підліткової), соціальної реадптації.

Соціологи позначають три основні процеси соціального контролю.

Перший - це процес соціалізації. Спочатку відповідність поведінки дитини соціальним нормам забезпечується зовнішнім контролем. Але коли дитина стає дорослішою, збільшується та частина її поведінки, що регулюється внутрішніми регуляторами. Відбувається так би мовити "внутрішнізація" соціальних стандартів поведінки, або як її звичайно називають психологи і соціологи - "інтерналізація" (перетворення "екстернальних", зовнішніх регуляторів, у "інтернальні", внутрішні щодо особистості індивіда). Найчастіше людина приймає ці стандарти без роздумів або коливань вони становляться "другою натурою". Коли людина утягується у життя групи, вона розвиває таке

саморозуміння, яке регулює її поведінку у відповідності до норм цієї групи. Роблячи те, що роблять інші члени групи, вона набуває відповідної ідентичності та відчуття задоволення. Група стає її групою, а норми групи - її власними нормами. Соціальний контроль таким чином стає самоконтролем.

Другий процес соціального контролю - це процес, що структурує наш соціальний досвід. Найчастіше людина позасвідомо будує свої поняття про реальність тим шляхом, яким її суспільство упорядковує соціальні альтернативи. Доки вона залишається замкненою у соціальному середовищі, що забезпечує її культурою, вона звикає до дещо обмеженого світу. Звичайно, людині навіть не приходить у голову, що існують альтернативні стандарти поведінки. В цьому розумінні кожна людина є, так би мовити, "культурно обмеженою". Досить часто нонконформістські форми поведінки не виникають у певному суспільстві тому, що вони просто невідомі цьому суспільству.

Третій процес соціального контролю - це процес покарання за порушення норм суспільства та винагородження за дотримання цих норм. Тих, хто порушує правила, зустрічає незадоволення, ворожнеча та остракізм - або навіть ув'язнення чи смерть. Конформіст отримує схвалення, популярність, престиж та інші соціально визначені переваги.

Сутність і заходи стратегії нормалізації.

Стратегія нормалізації вважається альтернативною стратегією соціального контролю і базується на визнанні соціальних відхилень неминучим явищем, пов'язаним із закономірностями розвитку суспільства і окремої особистості. Ця стратегія спрямовує зусилля суспільства не стільки на подолання девіантної поведінки, скільки на упередження і зменшення її негативних наслідків.

Проявляється у лібералізації соціальних норм, легалізації найменш шкідливих видів девіантної поведінки, пом'якшенні системи покарань, поліпшенні ставлення суспільства до осіб з відхиленнями у поведінці. Допомогає подолати виключення груп девіантної поведінки із суспільства, налагодити співпрацю з ними, створює умови для зменшення шкоди, викликані девіантною поведінкою та способом життя, який веде девіант.

У межах цих двох стратегій розвивається сучасна соціальна робота з групами девіантної поведінки в Україні. З одного боку вона спрямована на упередження соціальних відхилень та їх негативних наслідків, створення умов для повноцінної життєдіяльності будь-якої особистості в межах соціальних норм. З іншого, вона має допомогти представникам груп девіантної поведінки у вирішенні проблем, залишаючи за ними право вибору власного способу життя.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть види стратегій протидії соціальним відхиленням.
2. Розкрийте сутність стратегії соціального контролю.
3. Назвіть основні механізми і процеси соціального контролю.

4. Наведіть приклади заходів у руслі стратегії соціального контролю
5. Розкрийте сутність стратегії нормалізації.
6. Назвіть заходи стратегії нормалізації.
7. Наведіть приклади заходів у руслі стратегії нормалізації.

Джерела:

1. Закон України «Про охорону дитинства» (м.Київ, 26 квітня 2001 р., № 2402.
2. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»(№ 2789-III від 15.11.2001.- ВВР, 2002, №10, ст. 70).
3. Закон України про соціальну роботу з дітьми та молоддю (м. Київ, 21 червня 2001 р. № 1613-111 із змінами і доповненнями)
4. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки: Навчальний посібник. - К.: Академія праці і соціальних відносин, Християнський дитячий фонд, 2000.- 51 с.
5. Личко А.Є. Подростковая психиатрия. – Л.:”Медицина”, 1985.
6. Протопопов А.О., Савельєва Н.М. Проституція як соціально-педагогічна проблема: Монографія/ За аг. Ред.. Н.М. Савельєвої. – Полтава: ПДПУ, 2009. – 120 с.

Лекція 6.

Чинники й фактори формування девіантної поведінки

Девіантна поведінка людини як система вчинків, які суперечать прийнятим в суспільстві нормам. Основні причини формування девіантної поведінки. Психологічні передумови девіантної поведінки. Соціальні чинники девіантної поведінки. Сім'я як головний мікросоціальний чинник формування відхилень у поведінці.

Девіантна поведінка людини як система вчинків, які суперечать прийнятим в суспільстві нормам

Девіантна поведінка людини — це система вчинків чи окремі вчинки, які суперечать прийнятим в суспільстві нормам і проявляються у вигляді незбалансованих психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесів самоактуалізації та ухиленні від морального та етичного контролю особистості над власною поведінкою.

Серед вітчизняних та зарубіжних дослідників не існує єдиної точки зору на термін “девіантна поведінка”. Одні вважають, що мова має йти про всі відхилення від схвалених суспільством соціальних норм, інші пропонують включати в це поняття тільки порушення правових норм, треті — різні види соціальної патології (алкоголізм, наркотизм, вбивства).

Девіантна поведінка завжди пов'язана з певною невідповідністю людських вчинків, дій, способів діяльності поширеним в суспільстві чи групах нормам, правилам, стереотипам, очікуванням, цінностям. При цьому девіантна поведінка може виступати в якості засобу досягнення мети, як спосіб психологічного розвантаження, як самоціль, що задовольняє потреби людини в самореалізації та самоствердженні.

Кожне суспільство має свою певну систему норм (цінностей), які містять вимоги до поведінки та обов'язків членів цього суспільства. Аналізуючи поняття норми, її можна розглядати як: приписи чи заборони; ідеал, що відповідає вимогам соціального середовища, в якому живе людина; діапазон варіативності поведінки. Деякі з норм мають абсолютні та однозначні критерії, розписані в законах та правилах, інші — транслуються у вигляді традицій, вірувань чи сімейних, професійних, суспільних регламентацій. Соціальні норми в суспільстві виконують орієнтаційну, регулюючу, інформаційну, корекційну, виховну функції. В них закладені певні способи дій, у відповідності з якими індивіди будують свою діяльність, спрямовують та регулюють поведінку.

Основні причини формування девіантної поведінки

Серед причин формування девіантної поведінки у дітей і молоді як найосновніші виділяють чотири групи:

Соціально-економічні та соціально-педагогічні:

- Зниження життєвого рівня населення.
- Майнове розшарування суспільства.

- Обмеження можливостей соціально схвалених форм заробітку.
- Безробіття.
- Доступність алкоголю та тютюну для неповнолітніх.
- Широка реклама психоактивних речовин.
- Зниження рівня соціальної безпеки.
- Криза інституту сім'ї.
- Виховання в неповній сім'ї.
- Завищені вимоги батьків до дитини.
- Ворожість та конфлікти між батьками.
- Критицизм підлітка щодо школи, сім'ї, відчуженість від них.
- Низький статус підлітка у класному колективі.
- Слабка система позашкільної зайнятості дітей та молоді.

Соціально-культурні:

- Колапс офіційної ідеології.
- Зниження морально-етичного рівня населення.
- Поширення кримінальної субкультури.
- Негативний вплив засобів масової інформації.
- Лібералізація статевої моралі.
- Домінування серед молоді культу сили.

Психологічні:

- Прагнення бути незалежним від дорослих.
- Бажання бути визнаним у групі однолітків.
- Потяг до самоствердження.
- Несформована система моральних цінностей.
- Бажання виглядати дорослим.
- Гедоністичні мотивації.
- Потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації.
- Підвищена тривожність, низька самооцінка.
- Інфантилізм.
- Підвищений порівняно з однолітками рівень конформізму.
- Акцентуації характеру, психопатії.
- Психопатологічні синдроми (депресія, паранойя, мстивість тощо).
- Негативні риси характеру (заздрість, лінощі, жадібність, неврівноваженість тощо).

Біологічні:

- Порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму
- Наслідки спадковості.
- Вплив різноманітних факторів природного середовища (рівень радіації, хімічний склад повітря).

Психологічні передумови девіантної поведінки.

- До психологічних передумов девіантної поведінки належать такі особливості психіки індивіда, як нервовість, дратівливість, брак уваги й інтелекту, вольових якостей, надмірна імпульсивність, тривожність. Вони

роблять людину чутливою до психотравмуючих ситуацій, знижують її здатність опиратися негативним соціальним впливам. Проте, до девіантної поведінки вони можуть призвести лише внаслідок дії негативних чинників соціального оточення.

Причини девіантної поведінки

Групи причин	Різновиди причин
Соціально-економічні	Зниження життєвого рівня населення Майнове розшарування суспільства Обмеження можливостей соціально схвалених форм заробітку Безробіття Доступність алкоголю та тютюну для неповнолітніх Широка реклама психоактивних речовин Зниження рівня соціальної безпеки
Соціально-педагогічні	Криза інституту сім'ї Виховання в неповній сім'ї Завищені вимоги батьків до дитини Ворожість та конфлікти між батьками Критицизм підлітка по відношенню до школи, сім'ї, відчуженість від них Низький статус підлітка в класному колективі Слабка система позашкільної зайнятості дітей та молоді
Соціально-культурні	Колапс офіційної ідеології Зниження морально-етичного рівня населення Поширення кримінальної субкультури Негативний вплив засобів масової інформації Лібералізація статевої моралі Домінування серед молоді культу сили
Психологічні	Прагнення бути незалежним від дорослих Бажання бути визнаним в групі однолітків Потяг до самоствердження Несформована система моральних цінностей Бажання виглядати дорослим Гедоністичні мотивації Потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації Підвищена тривожність, низька самооцінка Інфантилізм Підвищений, в порівнянні з однолітками, рівень конформізму

	Акцентуації характеру, психопатії Психопатологічні синдроми (депресія, паранойя, мстивість тощо) Негативні риси характеру (зздрість, лінощі, жадібність)
Біологічні	Порушення роботи ферментативної та гормональної системи організму Наслідки спадковості Вплив різноманітних факторів природного середовища (рівень радіації, хімічний склад повітря)

Соціальні чинники девіантної поведінки.

Сьогодні неможливо вирішувати проблеми виховання, не враховуючи загального соціального фону.

Негативні соціально-економічні і політичні процеси, які відбуваються у суспільстві, тяжко вразили і школу. Гострота проблем злочинності і правопорушень серед школярів посилюється. Причин чимало: погіршення кримінальної обстановки в умовах кризових явищ в економіці, падання виробництва, порушення колишніх виробничих та людських стосунків, гострий дефіцит і низька якість промислових товарів, продуктів харчування, дедалі зростаюча активність ділків тіньової економіки, незаконна експлуатація, шахрайство, бізнес на підпільних азартних іграх та інше. Прискореними темпами триває майнове розшарування населення. Освіта перебуває в жебрацькому стані.

У цьому зв'язку при аналізі реальних соціальних явищ виникає питання: чи можуть дослідники дати правдиву відповідь щодо причини антигромадських проявів у середовищі неповнолітніх, а тим більше впливати на підлітків.

Створення типової соціальної ситуації розвитку дитини розкрив Л.С. Виготський,. Він довів, що до початку кожного вікового періоду створюються зовсім своєрідні, специфічні для даного віку, виключні, єдині і неповторні відносини, стосунки між дитиною і оточуючою дійсністю, перш за все соціальною. Це відношення ми й називаємо соціальною ситуацією розвитку в даному віці. Соціальна ситуація розвитку являє собою вихідний момент для всіх динамічних змін, що проходять у розвитку протягом даного періоду.

Тому суттєвим у визначенні причин девіантної поведінки слід вважати динамічний зв'язок і взаємозалежність умов життєдіяльності і соціальної ситуації розвитку дитини, підлітка чи молодої людини, що впливає на соціальну адаптацію.

Сім'я як головний мікросоціальний чинник формування відхилень у поведінці.

Головним мікросоціальним чинником розвитку дитини, особливо на ранніх етапах розвитку, є сім'я. Традиційно саме сім'ю вважають головним джерелом негативного впливу на дитину. Основними чинниками сімейного виховання, що сприяють формуванню девіантної поведінки дітей, є виховання в аморальній і конфліктній атмосфері, недостатній і некоректний педагогічний вплив, емоційна відчуженість дитини та жорстоке ставлення до неї. Можна виділити 4 типи сімей, виховання в яких сприяє формуванню девіантної поведінки дитини:

1. Кримінальні й аморальні сім'ї (сім'ї, в яких батьки схильні до кримінальної й аморальної поведінки).
2. Конфліктні сім'ї (сім'ї, взаємини між подружжям, родичами в яких характеризуються постійними конфліктами).
3. Сім'ї з недостатніми виховними ресурсами (неповні сім'ї, багатодітні тощо).
4. Педагогічно некомпетентні сім'ї (сім'ї, де батьки займають неправильну педагогічну позицію або використовують неприпустимі методи виховання).

Наслідком виховання в подібних умовах можуть бути педагогічна занедбаність дитини, підвищена її агресивність, тривожність, пошук дитиною сімейного комфорту, психологічної підтримки та зразків для наслідування поза сім'єю.

У школі схильність до девіантної поведінки закріплюють відсутність індивідуального підходу до особливо вразливих дітей і навішування тавра “важковиховуваних”, “невстигаючих” і “недисциплінованих”. У результаті дитина, яка нездатна протистояти тиску оточуючих, втрачає впевненість у собі, бажання вчитися, проявляє агресію до вчителів та педагогів, починає шукати референтну групу поза школою.

У неформальній групі однолітків підліток прагне отримати те, що йому не вдалося знайти в сім'ї та школі — емоційний комфорт, повагу і підтримку, відчуття безпеки. Якщо ця група має асоціальні цінності, вона посилює прояви девіантної поведінки підлітків, які до неї входять, посилює агресію, знімає комплекс провини, послаблює тривогу і страх покарання. До того ж група стає осередком обміну асоціальним досвідом.

Девіантна поведінка дітей та підлітків — реакція на негативні чинники соціального середовища, проте навіть сполучення кількох психологічних і соціальних негативних чинників не обов'язково спричиняє девіантну поведінку. Будь-яка дитина здатна опиратися негативним чинникам. Збільшення власних ресурсів дітей та підлітків з тавром “важких” — одне з завдань системи соціальної роботи з молоддю.

Питання для самоконтролю:

1. Схарактеризуйте девіантну поведінку людини як систему вчинків, які суперечать прийнятим в суспільстві нормам
2. Назвіть основні причини формування девіантної поведінки
3. Розкрийте психологічні передумови девіантної поведінки
4. Назвіть соціальні чинники девіантної поведінки.
5. Схарактеризуйте сім'ю як головний мікросоціальний чинник формування відхилень у поведінці та назвіть сім'ї групи ризику в цьому контексті.

Література:

1. Гишинский Я.И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004.
2. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учебное пособие/ Е.В. Змановская. – 3-е издание, испр. и доп. – Москва: Академия, 2006. – 288 с.
3. Клейберг Ю.А. Социальная психология девиантного поведения. – Москва, 2004. – 192 с.
4. Личко А.С. Подростковая психиатрия. – Л.: «Медицина», 1985
5. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. – Київ: Либідь, 2011. – 520 с.
6. Седих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток: Навч. посібник. – 2-е вид., доп. – Київ: Видавничий Дім «слово», 2015. – 272 с.

Розділ II.

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ГРУПАМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Лекція 7.

Теорія і практика соціальної профілактики протиправної поведінки

Протиправна поведінка як форма девіантної поведінки. Види протиправної поведінки. Категорії осіб, схильних до протиправної поведінки. Групи факторів формування протиправної поведінки. Особистісні характеристики та мотиви протиправної поведінки людини, схильної до свідомих правопорушень.

Протиправна поведінка як вид девіантної поведінки.

Відсутність належної уваги держави до проблем дитини, молодшої людини є причиною багатьох негативних явищ, у тому числі і зростанням злочинності серед неповнолітніх. Так, за статистичними даними кожного дня підлітки скоюють 104 злочини, у тому числі: одне вбивство або тяжке тілесне пошкодження, два-три розбійні напади, вісім пограбувань, двадцять шість крадіжок державного, 46 . особистого майна громадян (з них 16 квартирних крадіжок) і майже щодня вони вчиняють зґвалтування.

Протиправна поведінка - різновид девіантної поведінки, сукупність протиправних вчинків людини, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам та за які в особливо тяжких випадках може накладатися покарання згідно статей цивільного та кримінального кодексів.

Види протиправної поведінки

До протиправних дій відносять проступки (провини), правопорушення та злочини.

Злочин — протиправне, суспільно небезпечне діяння, що класифікується за певними нормами кримінально-процесуального права (зґвалтування, вбивство, нанесення значних тілесних пошкоджень тощо).

Правопорушення - це порушення адміністративних та правових норм, які проявляються через дрібні крадіжки, здирництво, викрадення автотранспортних засобів, хуліганство.

Проступок — це протиправні дії, що регулюються нормами адміністративного, цивільного, трудового та іншими галузями права.

Види проступків неповнолітніх:

- агресивно-насильницька поведінка (кривдження інших, бійки, лихослів'я тощо);
- корислива поведінка (здирництво, мілкі крадіжки, викрадення автотранспорту тощо);
- бродяжництво.

Серед типових проступків неповнолітніх виокремлюють лихослів'я, систематичне порушення дисципліни в школі, бійки з однолітками, бешкетування (наприклад, жбурляння з балкону в перехожих різних предметів; дзвінки по телефону до незнайомих осіб тощо).

Поряд з терміном «протиправна поведінка» вживають термін «делінквентна поведінка», який має аналогічне значення.

Передумовою делінквентної поведінки є важковиховуваність. Термін “важкий учень”, “важковиховуваний” характеризує дітей з негативним ставленням до навчання та норм моральної поведінки.

З точки зору медичної психології відхилення у поведінці неповнолітніх поділяють на патологічні (хвороби) та непатологічні.

Важковиховуваними в непатологічному плані є в цілому повноцінні діти з деякими відхиленнями у фізичному здоров'ї, дещо розладною чи ослабленою нервовою системою внаслідок дій психотравмуючих факторів.

У їхній поведінці можуть спостерігатися неадекватні реакції, надмірна агресивність, лицемірство, розбещеність, озлобленість, заздрість. Найбільш характерними проявами важковиховуваності дітей є ледарство, схильність до безцільного проведення часу, безвідповідальність, неорганізованість, неухважність, емоційна нестійкість, слабка спроможність до опору негативному впливу інших.

З точки зору медичної психології відхилення у поведінці неповнолітніх поділяють на патологічні (хворобливі) і непатологічні. Важковиховуваними в непатологічному плані є в цілому повноцінні діти з деякими відхиленнями у фізичному здоров'ї, дещо розладною чи ослабленою нервовою системою внаслідок дій психотравмуючих факторів. В їхній поведінці можуть спостерігатися неадекватні реакції, надмірна агресивність, лицемірство, розбещеність, озлобленість, заздрість. Найбільш характерними проявами важковиховуваності дітей є ледарство, схильність до безцільного проведення часу, безвідповідальність, неорганізованість, неухважність, емоційна нестійкість, слабка спроможність до опору негативному впливу інших.

Психологи виокремлюють такі групи делінквентних осіб:

- 1) індивіди, які здійснюють правопорушення під впливом певних обставин чи оточуючих людей;
- 2) особи з достатнім рівнем правосвідомості, але пасивним ставленням до інших порушників правових норм;
- 3) свідомі правопорушники.

Правопорушник (делінквент) — особа із соціальними відхиленнями у поведінці, яка здійснює вчинки, заборонені діючим законодавством та іншими нормативними актами.

Щодо неповнолітніх, то це здебільшого психічно і фізично здорові діти з певним негативним життєвим досвідом, деформованими соціально-етичними знаннями, нездоровими звичками та потребами, зіпсовані неправильним вихованням чи асоціальним впливом певного середовища.

Категорії осіб, схильних до протиправної поведінки.

Серед осіб, схильних до протиправної поведінки, виділяють такі категорії:

1. Послідовні правопорушники — особи, яким властива активна, свідома протиправна поведінка, свідоме самостійне створення ситуацій протиправної поведінки, самовиправдання.
2. *Ситуативні правопорушники* — особи, яким властива певна суперечливість мотивації поведінки (наявність як протиправних мотивів, так і мотивів слідування праву), правопорушення вчиняються під впливом ситуації або інших осіб, але не робиться спроба протидії ситуації, її наслідки використовуються у власних цілях.
3. *Випадкові правопорушники* — у цілому правослухняні особи, які зробили протиправні вчинки несвідомо або під впливом екстремальних обставин, але в особистості яких є певні передумови до протиправної поведінки (мотивація, характер тощо).

Групи факторів формування протиправної поведінки.

Прийнято виділяти три групи факторів ризику делінквентної поведінки:

- біологічні;
- психологічні;
- соціальні.

Біологічні фактори.

Ключовими моментами для розуміння біологічної сторони проблеми підліткової кризи є процес статевого дозрівання і нестійкість у цьому віці різних фізіологічних систем, і в першу чергу нервової.

Поєднання двох факторів — дисгармонії, напруги перебігу статевих перетворень і декомпенсацій різних видів недостатності центральної нервової системи (ЦНС) — призводить до того, що в підлітковій фазі розвиток частіше, ніж в інших критичних вікових фаз дитинства, виявляються душевні захворювання; загострюються певні риси характеру і психологічні відхилення, пов'язані з декомпенсацією органічної недостатності ЦНС; виникають вікові синдроми, типові для прискорення або затримки самого темпу статевого дозрівання; підвищується схильність до реакцій, що мають тенденції до відхилення, зумовлених ситуаційно.

Значення патології нервової системи в генезисі відхилень поведінки у підлітків доводиться двома рядами фактів:

1. Частотою й клінічною специфічністю порушень поведінки у дітей і підлітків з різними видами недостатності ЦНС: при деяких генетичних пороках розвитку, залишкових явищах внутрішньоутробних, пологових та постпологових інфекцій, інтоксикацій та травм мозку.
2. Частотою діагностики різноманітних видів неповноцінності нервової системи у дітей та підлітків, які є важковиховуваними або здійснили правопорушення.

До біологічних факторів, які відіграють роль у порушеннях поведінки підлітків, деякі сучасні дослідники відносять і дисгармонійний перебіг періоду статевого дозрівання: як його прискорення, так і затримку. При цьому, в одних випадках йдеться про фізіологічну акселерацію, яка призводить до

різноманітних відхилень у поведінці, у інших — про порушення термінів і темпу статевого дозрівання, пов'язане з декомпенсацією органічної неповноцінності нервової системи.

Численні психодіагностичні і клінічні дослідження показують, що вищеназвані біологічні особливості є підґрунтям, на якому нерідко формуються різні варіанти протиправної поведінки, алкоголізму й наркоманії.

Виділяють такі механізми формування патохарактерологічного розвитку:

1. Закріплення й іррадіація особистісних реакцій відмови, опозиції, гіперкомпенсації, імітації та інших, що виникли у відповідь на психотравмуючі впливи;

2. Пряме стимулювання негативними впливами тих чи інших патологічних рис характеру (збудливість, істеричність).

Не дивлячись на те, що ці стани є соціально обумовленими, вони відносяться до патологічних. Хронічні психотравмуючі впливи на незрілий мозок дитини призводять до перебудови його афективно-вольової сфери, вегетативної нервової системи, що у значній мірі обумовлює порушення в поведінці. Бурхливе фізичне, статево дозрівання вимагає великої моторної активності, сприяє афективній збудливості, перебудові ієрархії потреб і потягів, породжує прагнення до більш дорослого, самостійного способу життя.

Психологічні фактори.

Психологічними факторами ризику делінквентної поведінки є наявність у підлітків таких акцентуацій характеру, як нестійка, гіпертимна, істероїдна, епілептоїдна. Іноді делінквентна поведінка може зустрічатися у емоційно лабільних підлітків в умовах емоційного відторгнення і бездоглядності. Іншим типам акцентуації характеру, особливо сенситивному і психастенічному, делінквентність не притаманна.

Делінквентні підлітки відрізняються низьким рівнем особистісної зрілості, для них характерна підвищена навіюваність, засвоєння асоціальних установок, залежність від ситуації, нездатність активно впливати на неї, схильність до втечі від важких ситуацій чи повне підкорення їм. У них часто нестійка самооцінка, яка залежить від власного настрою підлітка, змін оточення, в залежності від того, перед ким підліток оцінює себе, а також від гостроти і складності ситуації. Низький рівень об'єктивності по відношенню до себе може виражатися в тенденції до завищення самооцінки.

Неадекватний і механізм формування рівня домагань. Досягнення, як у сфері міжособистісних відносин, так і в різних видах діяльності (в т. ч. навчальної), відрізняються низьким рівнем. Спостерігається несформованість морально-етичних понять, слабкість навчальної мотивації, односторонній розвиток сфери мотивацій та потреб. При цьому їх домагання у сфері спілкування, у міжособистісних стосунках часто виявляються завищеними.

Таким чином, результати клініко-психологічних досліджень показують, що порушення поведінки підлітків пов'язані з порушеннями розвитку за типом емоційно-вольової, особистісної незрілості. У дітей з органічною незрілістю пізнавальної й емоційно-вольової сфери з досягненням підліткового віку

формуються явища педагогічної занедбаності, які теж сприяють декомпенсації їх поведінки за рахунок шкільної дезадаптації.

Соціальні фактори.

До соціальних факторів, що відіграють велику роль у генезі порушення поведінки, відносять несприятливі умови оточення і виховання.

На прояв протиправної поведінки впливає ряд *макросоціальних соціальних факторів*, серед них можна виділити:

- загострення соціальних проблем (зниження рівня життя, проблеми зайнятості і працевлаштування, забезпечення житлом тощо);
- неефективну роботу соціально-культурної сфери, обмежені можливості для змістовного проведення дозвілля;
- неефективне законодавство;
- недоліки в роботі правоохоронних органів;
- кризу системи народної освіти;
- низький рівень правової, педагогічної культури населення;
- криміналізацію культури;
- поширення зловживання алкоголем, наркотичними речовинами;
- недостатній рівень соціального захисту населення, брак можливостей отримати соціально-психологічну допомогу.

Формуванню схильності до делінквентної поведінки сприяють

- виховання за умов кримінального середовища,
- виховання в проблемних і кризових сім'ях,
- відсутність індивідуального підходу до проблемної дитини в навчально-виховних закладах,
- вплив асоціальних груп.

Серед порушень поведінки, викликаних соціальними факторами, значне місце належить формам непатологічним, пов'язаним з явищами мікро соціальної і педагогічної занедбаності. У цих випадках мова йде про тривало, нерідко з раннього дитинства, існуючі несприятливі умови оточення і виховання. Більшою частиною це пов'язане з умовами бездоглядності, хронічним дефіцитом інформації, в результаті чого у дитини уповільнюється формування пізнавальної діяльності, навичок систематичної самостійної праці, вольових і моральних установок. Така мікро соціальна та педагогічна занедбаність, яка виникла у психічно здорового підлітка, не має під собою первісного хворобливого біологічного фундаменту і не набуває його вторинно, як при вище написаному патохарактерологічному розвитку особистості. Вона являє собою непатологічну соціально-психологічну деформацію особистості. Порушення поведінки, у тому числі і асоціальні форми, у підлітків з явищами мікро соціальної та педагогічної занедбаності є нерідкісними.

Усі наведені вище дані дозволяють виділити фактори ризику делінквентної форми поведінки в підлітковому віці. Слідє ще раз підкреслити, що у кожному окремому випадку має значення не одиничний критерій, а їх сумісництво, включаючи ряд вище написаних біологічних та соціальних факторів.

Особистісні характеристики та мотиви протиправної поведінки людини, схильної до свідомих правопорушень.

Причини протиправної поведінки слід шукати в соціальних умовах людини і особливостях її особистості, перш за все її мотиваційної сфери, ціннісних орієнтаціях, особливостях емоційно-вольової сфери. Соціальні проблеми, з одного боку, породжують складні життєві ситуації, при вирішенні яких людина порушує правові норми, з іншого — впливають на формування особистості людини.

Особистість людини, схильної до свідомих правопорушень, як правило характеризується:

- мотивацією, що передбачає антигромадський засіб задоволення потреб або аномальні потреби;
- ціннісними орієнтаціями, які допускають порушення норм права та моралі;
- особливостями інтелекту та емоційно-вольової сфери, що ускладнюють оцінку ситуації та вибір правомірних засобів поведінки, утримання від асоціальних дій, протистояння тиску оточуючих.

Мотивами протиправної поведінки можуть бути:

- безпосереднє досягнення умов, необхідних для існування;
- самоствердження (на соціальному, соціально-психологічному, індивідуальному рівні);
- страх перед можливою агресією, небезпекою, бажання упередити реальний або уявлений напад на себе;
- перенесення агресії на іншу особу;
- бажання отримати гострі відчуття (ігрова мотивація).

Протиправна поведінка може слугувати безпосередньому задоволенню потреби, ліквідації перешкод на шляху задоволення потреб, здійсненню більш віддалених життєвих планів, вирішенню особистих конфліктів.

Питання для самоконтролю:

1. Схарактеризуйте протиправну поведінку як форму девіантної поведінки.
2. Назвіть і опишіть види протиправної поведінки
3. Визначте категорії осіб, схильних до протиправної поведінки.
4. Назвіть групи факторів формування протиправної поведінки.
5. Розкрийте особистісні характеристики та мотиви протиправної поведінки людини, схильної до свідомих правопорушень.

Джерела:

1. Гишинский Я.Л. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.

2. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учебное пособие/ Е.В. Змановская. – 3-е издание, испр. и доп. – Москва: Академия, 2006. – 288 с.
3. Клейберг Ю.А. Социальная психология девиантного поведения. – Москва, 2004. – 192 с.
4. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки: Навчальний посібник. - К.: Академія праці і соціальних відносин, Християнський дитячий фонд, 2000.- 51 с.
5. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. – Київ: Либідь, 2011. – 520 с.
6. Оржеховська В.М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх: навч. метод. посіб. / В.М. Оржеховська, Т.Є. Федорченко. - Черкаси: Вид. Чабаненко, 2008. - С. 291-296
7. Сєдих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток: Навч. посібник. – 2-е вид., доп. – Київ: Видавничий Дім «слово», 2015. – 272 с.

Лекція 8.

Соціальна профілактика протиправної поведінки.

Сутність і напрями соціальної профілактики правопорушень. Завдання соціальної роботи з правопорушниками. Соціальний патронаж осіб схильних до протиправної поведінки. Соціальна реабілітація осіб, які повернулися з місць позбавлення волі

Сутність і напрями соціальної профілактики правопорушень.

Соціальна профілактика правопорушень спрямовується на подолання чинників, що сприяють учиненню правопорушень та формуванню схильності до протиправних дій.

Серед напрямів профілактичної роботи можна виділити:

- правову освіту, розповсюдження інформації щодо правових можливостей подолання проблеми (лекції, кіно-, відео лекторії, освітні програми, матеріали в ЗМІ, “навчання на рівних”, листівки, буклети тощо);
- надання консультативної допомоги у вирішенні проблем (консультації юриста, психолога, лікаря, педагога, консультування в ЗМІ, телефонне консультування);
- надання кризової соціально-психологічної допомоги (кризові стаціонари, служби “Телефон Довіри” тощо);
- соціально-педагогічну допомогу сім’ям з обмеженнями педагогічними ресурсами, сім’ям з проблемними дітьми (сімейне консультування і психотерапія, соціальний захист і представництво інтересів сімей);
- соціальний захист і реабілітацію дітей з девіантних сімей (консультування, кризове втручання, позбавлення або обмеження батьківських прав, фостерінг);
- сприяння зайнятості населення, особливо — представників соціально-вразливих груп та груп ризику (центри зайнятості і працевлаштування, громадські роботи);
- створення умов для змістовного проведення дозвілля (творчі гуртки та студії, спортивні секції, дозвільні заходи, конкурси, вуличні ігрові майданчики);
- соціальну підтримку проявів позитивної соціальної активності (підтримка діяльності громадських організацій, груп соціальної дії, волонтерської роботи);
- профілактику наркоманії та алкоголізму.

Профілактика правопорушень передбачає організацію спільних координованих дій установ державного і місцевого управління, правоохоронних органів, установ соціального захисту, освіти, культури, громадських організацій. Важливим елементом попередження злочинності є соціальна реабілітація осіб, які вже скоїли правопорушення або входять до делінквентних угруповань.

Завдання соціальної роботи з правопорушниками.

Завданнями соціальної роботи з особами, схильними до делінквентної поведінки та тим, що вчинили злочин, є:

- попередження подальших проявів протиправної поведінки;
- зменшення шкоди, що правопорушники наносять собі, оточуючим та суспільству;
- їхня ресоціалізація та реадаптація.

Як правило, робота проводиться з особами, які були умовно засуджені, отримали відстрочку здійснення вироку або з тими, до яких винесено адміністративне покарання.

Соціальний патронаж осіб схильних до протиправної поведінки.

Соціальний патронаж окремої особи передбачає:

1. Встановлення контакту, заснованого на взаємній довірі;
2. Вивчення особистісних і ситуативних чинників учинення правопорушень та особистісних ресурсів клієнта, зокрема його світогляду, переконань, особливостей емоційно-вольової сфери, соціальних зв'язків, мікросередовища;
3. Вкладання угоди про працю, що оговорює правила взаємодії, зобов'язання соціального працівника і клієнта, обмеження дій останнього;
4. Огородження клієнта від впливу кримінальних ситуацій;
5. Корекцію проделінквентних переконань клієнта;
6. Розвиток навичок самоконтролю, вирішення складних життєвих ситуацій;
7. Соціальне представництво інтересів клієнта;
8. Сприяння працевлаштуванню та соціальній самореалізації клієнта.

Особливою проблемою соціальної роботи з особами, схильними до правопорушень, є робота з делінквентними угрупованнями молоді. Метою цієї роботи є спрямування активності членів групи на соціально-корисні цілі.

Переорієнтація делінквентного угруповання містить такі послідовні кроки: Дослідження особливостей діяльності угруповання.

1. Встановлення контакту з групою.
2. Нейтралізація негативного лідера.
3. Групове дослідження проблем і вибір пріоритетів подальшої діяльності групи.
4. Групове планування дій щодо вирішення спільних проблем.
5. Консультування групи і представництво її інтересів у процесі реалізації плану дій.

Соціальна реабілітація осіб, які повернулися з місць позбавлення волі

Соціальна реабілітація це вид соціальної роботи, яка спрямована на здійснення системи заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених індивідом суспільних зв'язків та відносин внаслідок стану здоров'я зі стійкими розладами функцій організму.

Передумовами успішної соціальної роботи щодо ресоціалізації та реадaptaції осіб, схильних до протиправної поведінки, є створення законодавчої та інституціональної бази для такої роботи, переорієнтація карного законодавства відповідно до завдань соціальної реабілітації.

Соціальна реабілітація осіб, які повернулися з місць позбавлення волі, є одним з провідних напрямів роботи щодо попередження злочинності. Перебування у виправних колоніях не вирішує всіх завдань ресоціалізації осіб, які вчинили злочин. Статистика свідчить, що значна частка тих, хто відбув покарання, протягом кількох років знов потрапляють на лаву підсудних. Причини цього слід шукати не стільки в особистій схильності до правопорушень, скільки у відсутності ефективної системи подолання проблем екс-в'язнів.

До проблем, з якими зустрічається людина після звільнення з пенітенціарного закладу, відносять:

- проблема житла (втрата житла під час відбування покарання, розпад сім'ї або небажання повертатися в сім'ю, відсутність житла до арешту);
- проблеми працевлаштування (відсутність або втрата трудових навичок, брак робочих місць, відмова у прийнятті на роботу);
- упереджене ставлення з боку оточуючих (тавро злочинця);
- втрату соціально-корисних зв'язків (родинних зв'язків, дружби знайомств);
- послаблення адаптивних можливостей у зв'язку з віком або тривалим строком ув'язнення;
- втрату звички і умінь самостійно приймати рішення;
- втрату навичок побутового самообслуговування;
- непевності у собі, самозвинувачення або озлобленість, агресію проти суспільства;
- стан соціально-психологічного відчуження;
- негативний тиск кримінального мікросередовища.

На подолання соціальних і особистісних проблем осіб, що звільнилися з місць позбавлення волі, має бути спрямована реабілітаційна робота. Взаємодія соціального працівника і екс-в'язня має вирішувати завдання реадaptaції, тобто пристосування його до нормальних умов існування, і ре соціалізації, що полягає у поверненні у суспільство, поновлення соціальних зв'язків і засвоєння цінностей, норм, стереотипів поведінки правослухняного громадянина.

Процес соціальної реабілітації людини, яка повернулась з місця позбавлення волі, включає:

- дослідження проблем екс-в'язня, вивчення особистісних ресурсів та рис особистості, що заважають соціальній адаптації;
- сприяння вирішенню проблем забезпечення житлом, набуттю (поновленню) освіти, професійних навичок і працевлаштуванню;
- корекцію індивідуальних рис, що заважають соціальній адаптації, неадекватних засобів реагування;
- консультування з питань вирішення проблем у взаємодії з оточуючими, побутових проблем;
- захист прав і представництво інтересів екс-в'язня;
- нейтралізацію негативного впливу соціального середовища;
- надання психологічної підтримки.

Соціальна реабілітація може проводитись у формі соціального патронажу за місцем проживання екс-в'язня та у спеціалізованих реабілітаційних центрах стаціонарного перебування, де створюються умови для поступової адаптації до умов нормального життя та уникнення негативного впливу соціального середовища.

Умовою успішної соціальної реабілітації є дотримання принципів:

- добровільності соціальної допомоги;
- взаємної довіри;
- поваги до особистості клієнта, його права на вибір власного способу життя;
- підтримки активності клієнта.

Не менш важливою є підготовка суспільства до повернення екс-в'язнів, подолання упередженого ставлення до осіб, які були засудженими та відбули покарання, законодавче забезпечення захисту їхніх прав, що дозволяє подолати соціальну ізоляцію осіб, які повернулися з місць позбавлення волі й створити навколо них підтримуюче середовище.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте сутність соціальної профілактики правопорушень.
2. Назвіть напрями соціальної профілактики правопорушень.
3. Розкрийте завдання соціальної роботи з правопорушниками.
4. Розкрийте зміст соціального патронажу осіб, схильних до протиправної поведінки
5. Розкрийте теоретичні засади соціальної реабілітації осіб, які повернулися з місць позбавлення волі.
6. Наведіть принципи успішної соціальної реабілітації осіб, які повернулися з місць позбавлення волі.

Джерела:

1. Гилинский Я.Л. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.

2. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра. – Москва, 1988.
3. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учебное пособие/ Е.В. Змановская. – 3-е издание, испр. и доп. – Москва: Академия, 2006. – 288 с.
4. Капська А.Й. Соціальна робота: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.
5. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки: Навчальний посібник. - К.: Академія праці і соціальних відносин, Християнський дитячий фонд, 2000.- 51 с.
6. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. – Київ: Либідь, 2011. – 520 с.
7. Протопопов А.О., Савельєва Н.М. Проституція як соціально-педагогічна проблема: Монографія/ За аг. Ред.. Н.М. Савельєвої. – Полтава: ПДПУ, 2009. – 120 с.
8. Сєдих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток: Навч. посібник. – 2-е вид., доп. – Київ: Видавничий Дім «слово», 2015. – 272 с.

Лекція 9.

Сутність адиктивної поведінки як форми соціальних відхилень

Адиктивна поведінка, її різновиди. Визначення і зміст основних понять теорії адиктивної поведінки. Сутність синдрому залежності. Етапи формування адиктивної поведінки. Групи ризику наркотизації. Мотиви, що спричиняють вживання наркотиків.

Адиктивна поведінка, її різновиди.

Поведінка, що передуює різним видам хімічної залежності називається — адиктивною поведінкою (addictive behaviour з англійської — хибна залежність, негативна пристрасть. Залежна (від наркогенних засобів) поведінка. Ця поведінка виникає в результаті вживання різних груп наркогенних речовин і характеризується наявністю пов'язаних із цим проблем. При адитивній поведінці неповнолітнього негативна пристрасть його до вживання наркогенних речовин ще не досягла стадій індивідуальної психічної або фізичної залежності, тобто певних стадій захворювань.

Термін “адиктивна поведінка” був запропонований американським дослідником В. Міллером (1984 р.). поширений для використання у вітчизняній наркологічній практиці С.А. Кулаковим (1989) та А.Є. Лічко (1991) щодо означення зловживань індивідом наркотичними речовинами ще до сформованості в нього психофізичної залежності. Потім його зміст було доповнено і перенесено у психолого-педагогічну практику для означення ситуацій, які пов'язані зі зловживаннями різноманітними речовинами, які змінюють психофізичний стан особистості ще до сформованості хвороби та визначають відхилення у її поведінці.

Адиктивна поведінка є однією з форм девіантної поведінки — поведінки, яка відрізняється від загально визначеної норми психічного здоров'я, права, культури чи моралі. Якщо у поведінці є відхилення від норм психічного здоров'я, то констатується відкрита або прихована психопатологія. Якщо поведінка порушує соціальні, культурні або правові норми, констатується делінквентна поведінка.

Автори досліджень проблеми зловживання речовинами, що змінюють психофізичний стан особистості, використовують різноманітні терміни, які відображають суть і природу цього явища: наркотизм (Бітенський В.С.), наркогенні звички (Оржехівська В.М.), зловживання наркогенними речовинами (Колесов Д.В.), адиктивна поведінка (Лічко А.Є.).

Найбільш адиктивні відхилення у поведінці людини, що пов'язані зі зловживанням наркотичних речовин, ще до сформованості залежності відбиває термін “адиктивна поведінка”.

Адиктивна поведінка - це поведінка людини, для якої притаманне прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану завдяки прийому різноманітних хімічних речовин чи постійній фіксації уваги на певних видах діяльності з метою розвитку та підтримання

інтенсивних емоцій. В результаті такої поведінки людина існує у своєрідному "віртуальному" світі. Вона не тільки не вирішує своїх проблем, але й зупиняється в особистісному розвитку, а в окремих випадках навіть деградує.

Розрізняють три групи різновидів адиктивної поведінки:

- *нехімічні адикції* (патологічна схильність до азартних ігор (**гемблінг**), комп'ютерна адикція, трудоголізм);
- *проміжні форми адикції* (анорексія - відмова від їжі, булімія — прагнення до постійного споживання їжі);
- *хімічні адикції* (вживання та вдихання психоактивних речовин: тютюну, алкоголю, наркотиків, медичних препаратів, речовин побутової хімії).

Адиктивну поведінку визначають ще як поведінку, яка передують формуванню патологічної залежності від наркогенних речовин. За цієї форми негативна пристрасть людини до хімічних речовин ще не досягла стадій психічної та фізичної залежностей, тобто захворювання на наркоманію, алкоголізм та токсикоманію.

Визначення і зміст основних понять теорії адиктивної поведінки.

Наркоманія — хворобливий психічний стан, зумовлений хронічною інтоксикацією організму внаслідок зловживання наркотичними засобами, що віднесені до таких конвенцією ООН чи Комітетом з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я України, і характеризується психічною та фізичною залежністю від них.

Хворий на наркоманію (наркоман) — особа, якій у встановленому порядку медичним закладом визначений діагноз "наркоманія".

У статті 1 Закону "Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів" розкриваються поняття всіх термінів, якими оперує цей законодавчий акт:

Наркотичні засоби — це рослини, сировини і речовини, природні чи синтетичні, класифіковані як такі в міжнародних конвенціях, а також інші рослини, сировини і речовини, які становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними і віднесені до зазначеної категорії Комітету з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я.

Наркотики — речовини (офіційно, в установленому порядку, включені до списку наркотичних речовин та наркотичних лікарських засобів), які виявляють специфічну дію на нервову систему та організм людини в цілому, понад усе — на розвиток певних відчуттів, особливих станів наркотичного сп'яніння та зміну свідомості.

Для визначення поняття "*наркотичний засіб*" застосовуються взаємопов'язані критерії: медичний, соціальний і правовий:

1. *Медичний критерій* — це лікарський препарат, який впливає на центральну нервову систему ат викликає стимулюючу, депресуючу або галюциногенну дію.

2. *Соціальний критерій* — це немедичне, тобто без необхідності, застосування наркотика, який завдає шкоди як самій людині, так і суспільству в цілому.
3. *Правовий (юридичний) критерій* — при наявності медичного і соціального критерію, цей засіб включається в список наркотиків і визначається наркотиком.

Відсутність одного з трьох критеріїв виключає визнання засобу наркотичним, не дивлячись на те, що він викликає хворобливий стан організму.

Психотропні речовини — це будь-які природні чи синтетичні речовини і матеріали, класифіковані як такі в міжнародних конвенціях, а також інші речовини й матеріали, які становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними і віднесенні до вказаної категорії Комітетом.

Прекурсори — речовини та їх солі, класифіковані в міжнародних конвенціях як хімічні матеріали, які використовуються для виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин, а також хімічні речовини та їх солі, які використовуються з цією ж метою і віднесені до зазначеної категорії Комітетом.

Аналоги наркотичних і психотропних речовин — це синтетичні або виділені із природної сировини продукти, що мають хімічну структуру і властивості та призводять до стимулюючого, депресуючого чи галюциногенного стану, є небезпечними для здоров'я населення в разі зловживання ними і не затверджені як наркотичні засоби чи психотропні речовини міжнародними конвенціями ООН, а також рішеннями Комітету.

Токсикоманія — захворювання, яке викликане психічною та фізичною залежністю внаслідок вживання речовин, які не включені до офіційного списку наркотиків, а також вдиханням парів речовин побутової хімії (клей, ефір, розріджувачі, аерозолі).

Алкоголізм — хвороба, що характеризується патологічною залежністю від спиртного з поступовою соціально-моральною деградацією особистості.

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) розглядає алкоголізм, токсикоманію та наркоманію як різновиди хімічної залежності і кваліфікує їх як хворобу.

Сутність синдрому залежності.

Синдром залежності — поєднання фізіологічних, поведінкових і когнітивних явищ, при яких вживання речовин або класу речовин починає займати перше місце в системі цінностей індивіда. Основною характеристикою синдрому залежності є потреба (часто сильна, іноді непереборна) приймати психоактивні речовини (які можуть бути прописані або не прописані лікарем), алкоголь або тютюн.

Діагноз залежності може бути поставлений тільки при наявності трьох і більше із перерахованих нижче ознак, що виникали протягом певного часу:

1. Сильна потреба або необхідність прийняти речовину.

2. Порушення здатності контролювати прийом речовин, тобто початок вживання, закінчення або дозування вживаних речовин.
3. Фізіологічні ознаки.
4. Ознаки толерантності — такі, як збільшення дози речовини, необхідної для досягнення ефекту, який раніше спостерігався при більш низьких дозах.
5. Прогресуюче забуття альтернативних інтересів на користь вживання речовини, збільшення часу, необхідного для придбання, вживання речовини або відновлення після її дії.
6. Продовження вживання речовини, не зважаючи на очевидні шкідливі наслідки, такі, як спричинення шкоди печінці внаслідок зловживання алкоголем, депресивний стан після періоду вживання речовини, зниження когнітивних функцій внаслідок вживання наркотиків.

Етапи формування адиктивної поведінки.

Розрізняють два шляхи розвитку адиктивної поведінки підлітків: *полісубстантний* та *моносубстантний*.

При полісубстантній адиктивній поведінці підлітки пробують на собі дію різних речовин. Це етап так званого *пошукового "полінаркотизму"*, коли вживаються і алкоголь, і токсичні речовини, і окремі наркотики. Поступово підліток починає надавати перевагу певній хімічній речовині, що означає перехід до етапу *фонового "полінаркотизму"*. При моносубстантній адиктивній поведінці підлітки зловживають лише однією речовиною. Найчастіше це обумовлено доступністю для підлітків певного наркогенного засобу.

Психопатологічний тип девіантної поведінки базується на психопатологічних симптомах і синдромах, які є проявами певних психічних розладів та захворювань. Серед найбільш типових для дітей та молоді видів такої поведінки вчені виокремлюють аутоагресивну поведінку, дисморфоманічну поведінку, гебоїдну поведінку, дромоманію, патологічну сором'язливість.

Формування адиктивної поведінки відбувається поступово. Дослідники виділяють три етапи цього процесу:

1. *Етап перших спроб*. На цьому етапі, як правило, відсутня мотивація зміни свого психічного стану, підліток керується цікавістю або небажанням відстати від інших, немає вибірковості та ритмічності при прийомі наркотиків. Як правило, перші спроби відбуваються в компанії, під тиском приятелів. У більшості при цьому виникають неприємні відчуття, і вони більше не повертаються до наркотиків. Але якщо у підлітка присутні зазначені вище проблеми, у нього може виникнути бажання знову спробувати наркотики.

2. *Етап пошукового полінаркотизму*. Негативні відчуття, пов'язані із прийомом наркотика, зменшуються або зовсім зникають. Підліток починає шукати нагоди вжити наркотик, пробує нові наркотичні речовини. З'являється ритмічність, у підлітка формується свій власний стереотип вживання наркотиків. Вживання наркотиків, як правило, відбувається в групі, де вони стають звичним

компонентом “приємного дозвілля”, стандартом групової поведінки. Психологічна залежність від наркотиків відсутня, проте виникає ситуативна залежність: бажання вжити ту чи іншу речовину виникає лише в певній ситуації, в певному оточенні. Поза компанією наркотики, як правило, не вживаються. Але у разі, якщо підліток не має інших засобів вирішення проблем, задоволення комунікативних або дозвільних потреб, він може звикнути до такого способу життя і зробити наступні кроки до формування стійкої адиктивної поведінки.

3. *Етап фонового полінаркотизму.* Цьому етапові характерні визначення “свого” наркотика, який надає людині найбільше задоволення, підвищення толерантності до нього, що приводить до потреби у збільшенні дози, знижуються або зникають захисні рефлекси. Психічна залежність від наркотику ще відсутня, відсутні і активні дії у пошуку свого наркотику. Цей етап може тривати від трьох тижнів до півроку і поступово призводить до наркоманії — формування психічної та фізичної залежності.

Вживання дітьми та підлітками у віці до 16 років алкоголю в дозах, що викликають сп’яніння, завжди розглядалося як зловживання. Зараз за всіма міжнародними нормами під зловживанням алкоголю вбачається навіть мінімальне епізодичне вживання спиртних напоїв особами у віці до 21 року. Що стосується інших психотропних речовин, то будь-яке їх вживання (крім приймання наркотичних речовин в медичних цілях) є зловживанням.

Немає необхідності доводити правильність цих норм. Однак далеко не завжди молодь та підлітки їх дотримуються. Якщо на вживання юнаками та дівчатами, старшими 18 років, невеликих доз алкоголю суспільство традиційно реагує поблажливо й навіть схвально, то стосовно пияцтва підлітків, а надто зловживання ними психотропними речовинами, реакція в край негативна. Це пояснюється не тільки занепокоєнням за долю підростаючого покоління загалом, а передовсім занепокоєнням за долю своїх дітей, оскільки вживання неповнолітніми психоактивних речовин є особливим індикатором неблагополуччя суспільства, що впливає на всіх. Надто, у підлітковому та молодіжному середовищі ці форми поведінки розповсюджуються подібно до інфекційних захворювань. Запобігти цьому можуть систематичні заходи соціальної профілактики, спрямовані як на осіб, які не мають досвіду вживання психотропних речовин, так і на тих, хто експериментує з наркотичними речовинами або вживає їх періодично.

Групи ризику наркотизації.

“Групи ризику” — це умовна група людей, які за своїм соціальним становищем, родом занять або особистісними характеристиками найбільш вразливі щодо певної проблеми.

До груп ризику наркотизації відносяться:

1. Підлітки та молодь, у родині яких були випадки алкоголізму, наркоманії. Ризик наркотизації у них пов’язаний з можливою спадковою схильністю до алкоголізму або наркоманії, орієнтацією на

- негативний приклад батьків або близьких, залученням до вживання наркотиків самими батьками і родичами, таврування з боку оточуючих.
2. Підлітки з проблемних, конфліктних і педагогічно некомпетентних сімей. Дитина в таких сім'ях може відчувати психологічну напругу, агресію, жорстоке ставлення до себе або недостатню увагу з боку батьків. Батьки інколи неспроможні дати дитині необхідні знання, належне виховання. В результаті вона стає психічно нестабільною, прагне більше часу проводити поза домівкою. У дитини може розвинутися негативне ставлення до батьків, бажання причинити їм неприємності, орієнтується на авторитети поза сім'єю.
  3. Особи, схильні до кримінальної поведінки та ті, хто виховувався у кримінальному середовищі. Наркотики є складовою частиною кримінальної субкультури.
  4. Особи з вираженими відхиленнями у поведінці внаслідок психічної патології або дефектів виховання. Названі порушення знижують адаптивні можливості людини, її здатність керувати своїми вчинками можуть призвести до конфліктів із соціальним оточенням.

Приналежність до групи ризику сама по собі ще не призводить до наркотизації. Багато дітей виховуються у неблагополучних сім'ях, мають низький культурний рівень, однак далеко не всі вони стають наркоманами. З іншого боку, багато психічно здорових дітей з благополучних сімей починають вживати наркотики. Головним чинником ризику наркотизації є наявність в особистості молодшої людини рис, що послаблюють її адаптивні можливості, заважають конструктивному вирішенню проблемних ситуацій. Формування адекватної поведінки багато в чому залежить від конкретних обставин життя людини, особливостей її світосприйняття, внутрішнього світу, переживання тієї чи іншої події свого життя. тому необхідно визначити мотивацію вживання наркотиків людиною в тих чи інших обставинах.

Мотиви, що спричиняють вживання наркотиків.

До основних мотивів вживання наркотиків відносять:

1. Задоволення почуття цікавості. До вживання наркотиків може призвести природне для дитини експериментування, бажання отримати нові відчуття, все перевірити на власному досвіді.
2. Подолання заборони, бажання відчувати приємне почуття небезпеки, що теж властиве підлітковому віку.
3. Бажання бути прийнятим групою, бути "як всі", страх бути знехтуваним групою. Наркотик може стати символом певної групи, атрибутом спілкування в групі, засобом проведення вільного часу. В такому випадку вживання наркотиків може стати умовою перебування в групі, а "досягнення" в наркотизації — критерієм оцінки з боку оточуючих.
4. Орієнтація на авторитет, бажання стати подібним до іншої людини. Ідентифікація з авторитетом може бути засобом, за допомогою якого

несамостійна, тривожна людина прагне подолати невпевненість у собі. У підлітковому віці часто є орієнтацією на неформального лідера або на відому особу, спроба повторювати її поведінку.

5. Бажання продемонструвати свою незалежність, насамперед від дорослих. Наркотики можуть виступати засобом емансипації від дорослих, виразом протесту проти дій батьків, вчителів або дорослого суспільства взагалі (наркотики грали значну роль у субкультурі “хіпі” та “панків”).
6. Бажання виглядати дорослим. Такий мотив діє стосовно наркотичних речовин, які в певній культурі є ознакою дорослості. Насамперед це легальні наркотики (алкоголь, тютюн).
7. Прагнення отримати насолоду, “кайф”, досягти певного розслаблення, спокою або навпаки, активізуватися, позбутися емоційних бар’єрів — тобто змінити свій психічний стан. Ці мотиви пов’язані з певними ілюзіями щодо властивостей наркотиків.
8. Бажання позбутися болісних переживань. Людина може звертатися до наркотиків як до засобу психічного захисту.

Кожен з цих мотивів може бути присутнім у житті окремою людиною на різних етапах розвитку адиктивної поведінки. Так, підліток може спробувати наркотик із цікавості, під тиском групи або наслідуючи авторитету, продовжувати періодично вживати його для заповнення вільного часу, користуватися ним як засобом зняття стресу, експериментувати з іншими наркотиками і збільшувати дозу, щоб заслужити повагу однолітків.

Для успішної розробки ефективної системи профілактичних заходів необхідні знання основних параметрів об’єкта профілактичного впливу, тобто осіб з характерним типом поведінки, що має відхилення. Саме знання об’єкта профілактики обумовлює вибір таких шляхів впливу на особистість, які забезпечують найвищу його ефективність.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення адиктивної поведінки.
2. Назвіть види адиктивної поведінки.
3. Дайте визначення основних понять теорії адиктивної поведінки.
4. Розкрийте сутність синдрому залежності.
5. Назвіть і схарактеризуйте етапи формування адиктивної поведінки.
6. Назвіть і схарактеризуйте групи ризику наркотизації.
7. Опишіть мотиви, що спричиняють вживання наркотиків.

Джерела:

1. Гишинский Я.Л. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.

2. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учебное пособие/ Е.В. Змановская. – 3-е издание, испр. и доп. – Москва: Академия, 2006. – 288 с.
3. Золотова Г.Д. Соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки неповнолітніх: Курс лекцій. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. – 113 с.
4. Клейберг Ю.А. Социальная психология девиантного поведения. – Москва, 2004. – 192 с.
5. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки: Навчальний посібник. - К.: Академія праці і соціальних відносин, Християнський дитячий фонд, 2000.- 51 с.
6. Личко А. Е., Битенский В.А. Подростковая наркология. – Москва, 1991.
7. Максимова Н.Ю. Психологія адиктивної поведінки: Навчальний посібник. – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 308 с.
8. Протопопов А.О., Савельева Н.М. Проституція як соціально-педагогічна проблема: Монографія/ За аг. Ред.. Н.М. Савельєвої. – Полтава: ПДПУ, 2009. – 120 с.

Лекція 10.

Соціальна профілактика адиктивної поведінки.

Сутність соціальної профілактики адиктивної поведінки. Моделі профілактики наркотизації. Зміст програми профілактики адиктивних проявів. Методи загальної профілактики адиктивної поведінки. Підхід зменшення шкоди у профілактиці адиктивної поведінки. Соціальна реабілітація наркозалежних та її завдання. Практика профілактичної роботи щодо формування хімічної залежності соціальними установами м. Полтави.

Сутність соціальної профілактики адиктивної поведінки.

Соціальна профілактика — вид соціальної роботи, яка спрямована на здійснення системи економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі.

Під соціальною профілактикою адиктивної поведінки розуміють комплекс заходів, спрямованих на усунення чинників, що сприяють поширенню вживання наркотиків.

Моделі профілактики наркотизації

Залежно від змісту і методів профілактики виділяють такі **моделі профілактики наркотизації:**

1. *Модель моральних принципів.* Базується на спробі переконати аудиторію в тому, що вживання наркотичних речовин є аморальним. Профілактичні заходи, як правило, приймають форму масових пропагандистських компаній, “привселюдного умовляння”, часто використовуються релігійними групами та громадськими організаціями. Подібна профілактична робота ефективна перш за все під час релігійного відродження, але має нетривалий вплив.

2. *Модель залякування.* Профілактична робота побудована на поширенні емоційно забарвленої інформації про небезпечність вживання наркотиків. Проводиться у формі лекторіїв, демонстрації документальних та ігрових фільмів, антиреклами. Профілактика за моделлю залякування ефективна перш за все серед дітей, меншою мірою серед дорослих, а щодо підлітків та молоді може мати зворотній вплив. Неєфективна при роботі з особами, що вже мають досвід адиктивної поведінки, оскільки останні сприймають інформацію про шкідливість наркотиків як необґрунтовану та тенденційну.

3. *Модель фактичних знань.* Ця модель будується на наданні інформації без провокування емоційно захисної відповіді, пов’язаної з опором, і забезпечує потенційних споживачів наркотиків реальними фактами, дозволяючи їм самостійно зробити вибір щодо наркотиків, заснований на інформації. Профілактичні заходи передбачають надання об’єктивної і дійсно інформації про речовини і їх ефект, а також про ризики і довгострокові наслідки, що можуть викликати ці речовини. Реалізація профілактичних програм за цією

моделлю ефективна при роботі з молоддю та різними людьми, в тому числі з тими, хто вже має досвід вживання наркотиків. Проте вона може мати і небажаний ефект, наприклад, стимулювати інтерес до наркотиків.

4. *Модель ефективного навчання.* Вона об'єднує методики, спрямовані на корекцію особистісних рис, що сприяють наркотизації. Використовуються індивідуальні й групові психотренінгові методики, спрямовані на формування адекватної самооцінки, навичок подолання тривоги, вирішення проблем міжособистісних взаємин, самостійного прийняття рішень, подолання соціального тиску. Модель орієнтована перш за все на підлітків та молодь.

5. *Модель поліпшення здоров'я.* Включає в себе оздоровчі проблеми, спрямовані на формування навичок і звичок здорового способу життя: занять фізкультурою і спортом, раціональної організації праці та відпочинку. Програми цього типу можуть використовуватися як додатковий непрямий підхід до навчання в сфері наркотиків.

Описані моделі профілактики орієнтують свій вплив на особистісні чинники наркотизації, на формування адекватного ставлення до наркотиків. Проте профілактичні заходи мають носити системний характер і охоплювати весь комплекс чинників, що сприяють наркотизації.

Зміст програми профілактики адиктивних проявів.

Ефективна профілактична програма включає в себе:

- дослідження реального стану розповсюдження вживання цієї чи іншої наркотичної речовини серед різних соціальних груп, їх уявлення про наркотики, ставлення до цієї проблеми, каналів поширення інформації про наркотики та їх властивості, ставлення до різних форм профілактичної роботи (соціологічні опитування, експертна оцінка, дослідження методом фокусних груп, інтерв'ю, психодіагностичні методики тощо);
- інформування щодо дійсних властивостей наркотиків, їх впливу на психіку і організм людини, формування афективного ставлення до них;
- пропаганду здорового способу життя, культури здорового відпочинку, підтримку антинаркотичних субкультур;
- формування вміння протидіяти наркогенному впливу оточуючих, уникати ситуацій, пов'язаних із спокусою або примусом (особливо у представників груп ризику);
- створення умов для подолання особистістю психологічних та соціальних проблем, своєчасного отримання консультативної, педагогічної, психотерапевтичної, медичної допомоги, працевлаштування;
- створення умов для задоволення рекреаційних і творчих потреб, змістовного дозвілля;
- посилення контролю за розповсюдженням наркотичних речовин, протидія незаконному обігу наркотиків.

Загальна профілактика наркотизації спрямовується перш за все на дітей, підлітків та молодь, у яких ще не сформувалися наркогенні звички, на їх соціальне оточення, батьків, педагогів, осіб, що працюють з молоддю або мають відношення до її проблем.

Методи загальної профілактики адиктивної поведінки.

Серед методів загальної профілактики:

1. *Лекції (лекторії), кіно- та відео лекторії, бесіди.* Використовуються з метою акцентуації уваги на проблемі наркоманії, формування свідомого ставлення до наркотиків, інформування про діяльність центру. Застосовуються при роботі з молоддю в навчальних закладах, з колективом батьків та педагогів.

2. *Ігри, конкурси та вікторини.* Сприяють активному залученню молоді до пошуку інформації про здоровий спосіб життя. наділені значним емоційним впливом. Використовуються для роботи з дітьми та підлітками.

3. *Соціально-психологічні тренінги.* Дають змогу краще пізнати себе, підвищити впевненість у собі, розвинути комунікативні якості, вміння вирішувати складні ситуації, зокрема протидіяти зовнішньому тиску.

4. *Підготовка та публікація статей у періодичній пресі, проведення теле- і радіопрограм.* Такі форми роботи дозволяють охопити велику кількість людей і перш за все привернути увагу до проблем наркотизації. Орієнтовані перш за все на дорослих.

5. *Соціальна реклама:* буклети відеокліпи тощо. Несуть лаконічну яскраво забарвлену інформацію. Привертають увагу до проблеми і формують суспільну думку. Розраховані на дітей та молодь.

6. *Масові заходи* — концерти, шоу, “дні боротьби .....”. дозволяють привернути увагу широких кіл громадськості до проблем наркотиків, залучити до профілактичної діяльності відомих громадських діячів, діячів культури та мистецтва.

7. *Навчання на рівних.* Підготовка волонтерів з числа підлітків та молоді, які поширюватимуть профілактичну інформацію в середовищі однолітків, у тому числі під час неформального спілкування. Цей метод дає можливість подолати упереджене ставлення молоді аудиторії до профілактичної інформації.

Також важливим завданням є профілактична робота серед осіб, в яких вже сформувалась адиктивна поведінка. У роботі з цією групою ефективним є підхід зменшення шкоди, пов'язаної із вживанням наркотиків. Він спрямований на те, щоб без втручання спосіб життя людей, схильних до адиктивної поведінки, зробити цей спосіб життя мінімально шкідливим для самого наркомана і навколишніх його людей.

Підхід зменшення шкоди у профілактиці адиктивної поведінки.

Підхід зменшення шкоди передбачає такі заходи:

- безкоштовна роздача стерильних шприців (або обмін використаних на чисті), і презервативів у стаціонарних або пересувних пунктах;

- поширення санітарно-просвітницьких матеріалів щодо безпечних засобів введення наркотиків і захисту від ВІЛ-інфекції;
- залучення наркозалежних в освітні програми, волонтерську роботу щодо боротьби з Віл і в групи взаємної підтримки;
- сприяння переходу споживачів наркотиків на менш безпечні засоби їх введення або на менш небезпечні наркотики (наприклад, так звані мета донові програми).

У результаті застосування цього підходу зменшується ризик поширення інфекційних захворювань (ВІЛ, гепатиту тощо), зменшується кількість злочинів, які наркозалежні чинять заради грошей на наркотики або відповідні пристосування, вдається встановити контакт із споживачами наркотиків, зменшити її агресивність; наркозалежний залишається відкритим до діалогу зі спеціалістом і (якщо не зараз, то пізніше) може прийняти допомогу і знайти вихід із своєї хвороби.

Одним з важливих елементів соціальної роботи щодо проблем наркотизації є соціальна реабілітація наркозалежних, зокрема осіб, які проходять курс лікування наркоманії.

Соціальна реабілітація наркозалежних та її завдання.

Соціальна реабілітація наркозалежних — комплекс заходів по поновленню нормального соціального і психологічного стану осіб, які потрапили до наркотичної залежності. Ресоціалізація — поновлення соціальних зв'язків наркозалежних, повноцінне повернення їх до суспільства. Соціальна реабілітація і ресоціалізація наркозалежних як правило здійснюється одночасно або після проходження ними курсу лікування від наркоманії.

Успішна реабілітаційна робота має вирішити такі завдання:

- позбавлення клієнта від фізичної та психічної залежності;
- корекція рис особистості клієнта, що сприяють формуванню адиктивної поведінки;
- надання психологічної підтримки клієнту;
- організація підтримки з боку соціального оточення клієнта;
- підвищення особистісної компетенції клієнта, його здатності до контролю власного життя;
- ресоціалізація клієнта.

Практика профілактичної роботи щодо формування хімічної залежності соціальними установами м. Полтави.

Соціальна профілактика наркотизації та соціальна реабілітація осіб, які потрапили до наркотичної залежності, потребують координованих дій установ соціальної роботи, освіти, правоохоронних органів, медичних закладів.

Численні стресогенні ситуації призводять до зростання психологічної напруги у молодіжному середовищі, збільшення кризових станів, психосоматичних та психічних розладів. У таких умовах є доцільною практика психологічного консультування та невідкладної допомоги за телефоном.

Профілактика негативних явищ у дитячому та молодіжному середовищі, пропаганда здорового способу життя серед дітей та молоді області здійснюється через *діяльність спеціалізованих формувань*.

Вона спрямована на профілактично-освітню роботу у середовищі учнівської та студентської молоді, її основна мета — пропаганда здорового способу життя, а також надання максимуму достовірної інформації з компетентних джерел про захворювання, що передаються статевим шляхом, наслідки вживання психотропних речовин. До роботи Мобільних консультативних пунктів залучаються фахівці за спеціальностями лікар-дерматовенеролог, лікар-гінеколог, нарколог, психотерапевт, психолог, соціальний педагог, юрист.

Профілактично-освітня діяльність є неповною без активної співпраці із засобами масової інформації з метою здійснення соціальної реклами роботи центрів, а значить, ознайомлення більш широкого загалу населення зі специфікою й напрямками діяльності, та розповсюдження компетентної інформації щодо профілактики негативних явищ, популяризації здорового способу життя та збереження рівня репродуктивного здоров'я.

Соціальна реклама ЦССДМ— це різноманітна продукція (буклети, плакати, відео- та аудіо ролики, фільми, акцидентна продукція тощо), що містить інформацію, адресовану різним категоріям громадян, про соціальні проблеми і явища: наркоманію, ВІЛ/СНІД, тютюнопаління, репродуктивне здоров'я, здоровий спосіб життя, правопорушення тощо та послуги центру ССМ, їхніх партнерів, а також іншу необхідну інформацію, яка сприяє обізнаності і формуванню поведінки населення для вирішення проблем та запобігання негативним явищам.

Соціальний супровід — вид соціальної роботи, який спрямований на здійснення соціальної опіки, патронажу соціально незахищених верств населення з метою подолання життєвих труднощів, збереження та підвищення їх соціального статусу.

Послідовність та принципи здійснення соціального супроводу неблагополучних сімей базуються на Порядку здійснення соціального супроводу неблагополучних сімей. Працівники соціальної служби підтримки сім'ї є свого роду “кризовою” швидкою допомогою.

Для допомоги родині, котра опинилася у складних життєвих обставинах необхідно знати особливості перебігу криз у родині, особливості сімей у кризі, теорію та методику кризового втручання. Важливими ознаками, що свідчать про необхідність втручання соціального працівника, є відсутність умов у сім'ї для нормального розвитку та виховання дитини, тобто коли матеріальні потреби дитини не задовольняються, вона голодує чи одягається не по сезону, не має навичок особистої гігієни та умов для їх дотримання, коли дитину навчають та змушують жебракувати чи вживати алкоголь тощо, коли вона є об'єктом сексуальних домагань чи сексуальної експлуатації в сім'ї, вона може бути позбавлена можливості спілкування з іншими дітьми, чи зазнавати насильства з боку членів родини. При здійсненні супроводу необхідно

враховувати, що основним завданням є надання соціальних послуг сім'ям, в яких складаються несприятливі умови для виховання дитини. Саме ці сім'ї в першу чергу становлять об'єкт соціальної роботи. Сім'ї, що ведуть асоціальний спосіб життя або відзначаються неблагополуччям стосовно своїх членів, які за віком не є дітьми та молоддю, не можуть розглядатися як об'єкт першочергової діяльності ЦССМ. Ними повинні займатися інші структури: служба у справах неповнолітніх, кримінальна поліція, прокуратура та суди.

Практична соціальна робота з неблагополучною сім'єю ґрунтується на кількох головних процесах, які становлять зміст етапів типового технологічного алгоритму роботи з клієнтами: визначення проблеми клієнта, розробка плану, реалізація намірів та оцінка результату.

Відповідно до Порядку здійснення працівниками ЦССМ соціального інспектування з метою забезпечення супроводу неблагополучних сімей здійснюється первинне обстеження сім'ї. Спираючись на його дані соціальний працівник розробляє методичку втручання. Природно, вона має здійснюватися не спонтанно, а за чітко визначеним планом. Плануються методи, засоби втручання, обробки та аналізу інформації, можливі варіанти висновків та рекомендації. Після розробки стратегії і плану співпраці клієнт і соціальний працівник укладають угоду, де зазначають, які дії сторони виконуватимуть і яку відповідальність вони на себе беруть.

На етапі реалізації плану супроводу сім'ї соціальний працівник надає соціальні послуги та матеріальну(гуманітарну) допомогу; прагне налагодити зв'язки між сім'єю та іншими місцевими службами й установами, які можуть і повинні надалі надавати постійну допомогу сім'ї. Він інформує ці служби про потреби сім'ї, а сім'ю — про види допомог і послуг, які вона може отримувати від цих служб. При потребі, соціальний працівник особисто знайомить клієнта зі службовцями цих установ. Тобто працює партнерська мультидисциплінарна команда (соціального працівника, психолога, юриста, шкільних вчителів, працівника служби у справах неповнолітніх та інших). Коли активна діяльність усієї команди щодо сім'ї наближається до завершення, соціальний працівник приступає до етапу оцінки ефективності проведеної роботи.

Соціальна робота з молоддю з "груп ризику" (ін'єкційних споживачів наркотиків з метою профілактики розповсюдження ВІЛ-інфекції, СНІДу, гепатитів, туберкульозу та венеричних захворювань у середовищі споживачів наркотичних речовин та їх оточення) здійснюється як заходи вторинної профілактики негативних явищ — зменшення шкоди від вживання наркотичних речовин та впливу супутніх негативних факторів. До цих заходів належать: обмін використаних шприців на нові, розповсюдження антисептичних мазей, бинтів, спиртових серветок та вітамінів, розповсюдження медичних засобів та інформаційно-освітніх матеріалів, надання індивідуальних та групових консультативних послуг споживачам ін'єкційних наркотиків з питань профілактики інфікування, виникнення абсцесів, передозування, догляду за венами тощо. Основна мета цієї діяльності — запобігання розповсюдженню ВІЛ-інфекції та СНІДу у середовищі ін'єкційних споживачів

наркотиків. Серед послуг, що надаються — обмін використаних шприців, надання індивідуальних та групових консультацій. Основна проблематика звернень: проблеми наркотичної залежності, зниження шкоди від вживання наркотиків, ВІЛ/СНІД/ХПСШ, співузалежнення, можливі шляхи відмови від вживання наркотиків тощо.

Так, здійснення вторинної профілактики у середовищі наркозалежних відбувається в Полтаві відомою в Україні та за її межами неурядовою благодійною організацією, яка носить назву “Громадське здоров’я”, яка діє з 1995 року. З 1997 року ця організація займається впровадженням стратегії Зниження Шкоди від ін’єкційної наркоманії в місті Полтава. Вибір місця розташування обмінних пунктів та тривалості їх роботи залежить від скупчення споживачів наркотиків та часових періодів їх найбільшої активності. Існують 4 польові пункти обміну та мобільний консультативний пункт, що курсує на прилеглому до міста відрізьку шосе Київ — Харків і обслуговує жінок секс-бізнесу, близько 85 % з яких — споживачі наркотиків.

У квітні 1999 року декілька ВІЛ позитивних людей спільно з психологами, юристами та іншими фахівцями, які допомогли їм відчутти себе повноцінними громадянами суспільства, вирішили об’єднатися та створити благодійну асоціацію “Світло Надії”. Благодійна асоціація допомоги ВІЛ-інфікованим та хворим СНІД була зареєстрована управлінням юстиції в Полтавській області у грудні 1999 року.

Реабілітаційно-адаптаційна робота є суттю діяльності Благодійної асоціації “Світло надії”, де працюють групи взаємодопомоги наркозалежним за методом «рівний рівному.» а також проводиться інформаційна робота з учнями шкіл, професійно-технічних закладів освіти, їх вчителями та батьками.

Також місія асоціації “Світло Надії” полягає у сприянні і наданні всебічної допомоги людям, які живуть з ВІЛ/СНІД, людям, які залежать від наркотиків та алкоголю, а також членам їх сімей.

Благодійна асоціація у своїй роботі використовує такі методи роботи, як : індивідуальне консультування психолога; терапевтичні групові заняття з людьми, які вирішили відмовитися від вживання наркотиків та алкоголю, ВІЛ-інфікованим та членам їх сімей; залучення до соціальної діяльності людей, які проходять реабілітацію; проводять підтримуючу терапію протягом усієї ремісії.

Діяльність цієї благодійної асоціації полягає у проведенні соціально-психологічної реабілітації хімічно залежних та ВІЛ інфікованих людей (консультації психолога та соціальних робітників, робота терапевтичних груп та груп взаємопідтримки). Також вона надає реабілітаційні послуги рідним хімічно залежних та ВІЛ інфікованих людей; психологічне консультування; предтестове консультування; після тестове консультування; консультації з правових питань, які надають кваліфіковані спеціалісти-юристи. Частіше за все “Світло Надії” організовує та проводить спільне дозвілля для хімічно залежних та ВІЛ інфікованих людей, а також для членів їх сімей.

Також “Світло Надії” здійснює розповсюдження інформації, просвітницьку роботу (виготовлення та розповсюдження буклетів, брошур).

Свою профілактичну роботу асоціація організовує за методикою “Рівний-рівному”. Проводяться різноманітні масові акції, семінари, тренінги для соціальних працівників, шкільних психологів, студентів з проблем первинної профілактики хімічної залежності та ВІЛ.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте сутність соціальної профілактики адиктивної поведінки.
2. Назвіть і опишіть моделі профілактики наркотизації.
3. Розкрийте зміст програми профілактики адиктивних прямих.
4. Назвіть і опишіть методи загальної профілактики адиктивної поведінки.
5. Схарактеризуйте підхід зменшення шкоди у профілактиці адиктивної поведінки.
6. У чому полягає соціальна реабілітація наркозалежних?
7. Опишіть практику профілактичної роботи щодо формування хімічної залежності соціальними установами м. Полтави.

Джерела:

1. Волик А.М. Зменшення Шкоди в Україні: Передумови, Здобутки, Перспективи // сайт ВАСВ www.uhra.org.ua - К.: ВАСВ, 2006.
2. Гишинский Я.Л. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.
3. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учебное пособие/ Е.В. Змановская. – 3-е издание, испр. и доп. – Москва: Академия, 2006. – 288 с.
4. Золотова Г.Д. Соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки неповнолітніх: Курс лекцій. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. – 113 с.
5. Личко А. Е., Битенский В.А. Подростковая наркология. – Москва, 1991.
6. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки: Навчальний посібник. - К.: Академія праці і соціальних відносин, Християнський дитячий фонд, 2000.- 51 с.
7. Максимова Н.Ю. Психологія адиктивної поведінки: Навчальний посібник. – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 308 с.
8. Пособие по организации и работе лечебно-реабилитационного центра для больных алкоголизмом и наркоманией на основе программы «12 шагов». – Полтава: TERRA, 2001.
9. Протопопов А.О., Савельева Н.М. Проституція як соціально-педагогічна проблема: Монографія/ За аг. Ред.. Н.М. Савельєвої. – Полтава: ПДПУ, 2009. – 120 с.

Лекція 11.

Жебракування і бродяжництво як види девіантної поведінки

Жебракування і бродяжництво як форми соціального аутсайдерства. Соціальні проблеми безпритульності та бродяжництва. Групи безпритульних та жебраків. Причини безпритульності та жебрацтва. Соціально-педагогічна і психологічна етіологія дитячої безпритульності. Класифікація видів втеч дітей з дому, статистичні дані, характерні ознаки окремих видів. Зв'язок дитячої безпритульності і бродяжництва з різними видами відхилень у поведінці дітей та підлітків.

Жебракування і бродяжництво як форми соціального аутсайдерства.

Будь-який вид девіантної поведінки є засіб задоволення потреб індивіда у тих випадках, коли він не усвідомлює суспільних норм, не бачить суперечностей між ними і своєю поведінкою, не знаходить можливостей задовольнити свої потреби відповідно до суспільних норм або свідомо не бажає їх наслідувати.

Однією з проблем, які відносяться до ряду вічних, які відтворюються від покоління до покоління, в умовах будь якого суспільства, будь-якої культури, є проблема соціального аутсайдерства.

Соціальні аутсайтери – це люди, які з огляду на ряд об'єктивних і суб'єктивних причин не змогли знайти достойне місце у суспільстві і опинилися у найнижчих його прошарках.

Бродяжництво є однією з крайніх форм аутсайдерства.

Бродяжництво (за Р.Мертоном) – це різновид ретритистської поведінки, яка виступає результатом подвійного конфлікту: невдач у прагненні досягти мети законними засобами і неспроможність до незаконних засобів внаслідок внутрішньої заборони.

Також бродяжництво є одним із різновидів психопатологічних відхилень у поведінці індивіда.

Суб'єктів бродяжництва у різні часи називали „бомж”, „боз”, інколи користувалися аббревіатурою „біч” (це слово прийшло у літературну мову із сталінських таборів, де багато ув'язнених із числа інтелігенції не витримувати нелюдських умов ГУЛагу і швидко опускалися).

Бродяжництво для пересічного громадянина асоціюється з поняттям „бомж”. Це слово спочатку існувало як аббревіатура слів „без визначеного місця проживання” російською мовою. Вперше воно з'явилося у міліцейських протоколах, а потім перейшло у повсякденну мову, і зараз здебільшого означає людину, що опустилася. Однак це не зовсім вірно. Слід розрізняти бездомність і бродяжництво, оскільки багато з людей, що опустилися, мають і житло, і реєстрацію.

У нашій країні явище бродяжництва вивчалось переважно спеціалістами-кримінологами. Активну зацікавленість цим явищем соціальні науки, зокрема, психологія, соціологія, почали виявляти у роки так званої перебудови.

Що ж являє собою бродяжництво як соціальне явище? Перш за все це специфічний спосіб життя, який складається у процесі поступового розриву соціальних зв'язків (де соціалізації) особистості. У науковій літературі для характеристики бродяжництва застосовують також термін „маргінальність” (від лат. *Marginalis* – той, що знаходиться на краю), що означає пограничний, проміжний, периферійний стан по відношенню до будь-яких соціальних спільнот. Разом з тим цей термін має більш широке значення, оскільки під нього підходять не тільки бомжі, але й емігранти, мігранти з села у місто, представники етнічних, релігійних меншин, інваліди тощо.

В адміністративній практиці та соціологічній літературі „бомжів” відносять до *соціально-дезадаптованих* груп населення.

Так, після скасування ст.209 УК РСФСР в Росії та в країнах, що утворилися після розпаду СРСР, широко розповсюдилося *жебрацтво*. Сьогодні ми стикаємося переважно з явищем *професійного жebraцтва*, вкрай негативного, оскільки воно пов'язане з цілим рядом протиправних дій, серед яких торгівля людьми, використання примусової праці, використання праці дітей в її найгірших видах, шахрайство.

В Україні виділяють чотири групи жебраків:

1. Бродяги, безпритульні.
2. Престарілі (тобто ті, кому не вистачає пенсії на прожиття)
3. Інваліди (тобто ті, кому не вистачає пенсії на прожиття)
4. Професійні жебраки, для яких це досить прибутковий бізнес.

Багато безпритульних знаходять засоби для існування на міських звалищах, де можна віднайти продукти, одяг, речі для продажу або обміну на алкоголь. Місця їхнього існування – підвали, горища, теплоцентралі, звалища, закинуті будівлі, бомбосховища, влітку – лісопаркові зони, кладовища.

Бродяжництво та жebraцтво завдає суспільству суттєвої шкоди.

По-перше, воно завжди поєднане з іншими видами девіантної поведінки – алкоголізмом, наркоманією, злочинністю.

По-друге, бомжі є розповсюджувачами інфекційних захворювань.

По-третє, суспільство змушене витратити значні кошти на утримання спец закладів, соціальну допомогу, медичне обслуговування цієї частини населення.

По-четверте, суспільство, як система, об'єктивно зацікавлене у тому, щоб кожна людина виконувала суспільно значущі функції, тобто сприяла соціальному прогресу. Прожиття на нетрудові статки є соціальним паразитизмом.

По-п'яте, бродяжництво завдає морально-психологічної шкоди самій особі і тим, хто з нею стикається.

Групи причин бродяжництва:

1. *Об'єктивні причини* – житлові проблеми, погіршення соціально-економічної і політичної ситуації в країнах бувшого СРСР, відки тече потік бомжів; стихійні лиха, погіршення екологічної ситуації у ряді регіонів країни.
2. *Суб'єктивні причини* – психологічні особливості людей, їх життєві установки, мікро соціальні ситуації.

Групи соціальних аутсайдерів.

Залежно від конкретних суб'єктивних причин вирізняють такі групи соціальних аутсайдерів:

1. Люди, для яких бродяжництво є формою ухилення від карної відповідальності;
2. Громадяни, які принципово не бажають працювати (найчисленніша група);
3. Особи, які мають завищені вимоги до засобів існування, яким не вистачає будь-якого заробітку (шабашники, старателі тощо);
4. Люди, які стали бродягами внаслідок негараздів у сім'ї та на роботі;
5. Жертви соціальної пропаганди та власного романтизму;
6. Люди з відхиленнями у психіці.

Потенційними безпритульними, жебраками є випускники дитячих будинків та інтернатів, які не в змозі віднайти житло та роботу.

Сукупність об'єктивних і суб'єктивних причин формує внутрішню мотивацію бродяжництва, з поглибленням десоціалізації індивіда воно стає звичним стилем життя, змінювати який бомжі і жебраки вже не можуть, а почасти й не хочуть. Спеціальні дослідження дозволили виявити у певної їх частини усвідомлені і неусвідомлені мотиви бродяжництва.

Виділимо ще одну особливу групу соціальних аутсайдерів – це „**діти вулиці**”, що з тих чи інших причин втекли з дому. До цієї категорії належать:

- *безпритульні діти* — діти, які не мають постійного місця проживання у зв'язку з утратою батьків, соціальними формами поведінки дорослих у сім'ї, та діти, яких вигнали з дому батьки;
- *бездоглядні діти* — діти, які мають певне місце проживання, але вимушені перебували на вулиці внаслідок матеріальної неспроможності опікунів (родичів, бабусь, дідусів), психічних розладів батьків, байдужого ставлення останніх до виховання дітей;
- *діти-втікачі із виховних установ* — діти, які зазнали психологічного, фізичного та сексуального насильства в закладах інтернатного типу та притулках;
- *діти-втікачі із зовні благополучних сімей* — діти з високим рівнем конфліктності, патохарактерологічними особливостями, відхиленням у психічному та особистісному розвитку;

- діти, які за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці — позбавлені систематичного батьківського піклування, аутсайдери шкільних колективів; діти з яскраво вираженими ознаками важковиховуваності, схильні до марнування часу.

Значну групу бездоглядних становлять діти, *позбавлені батьківського піклування* внаслідок:

- позбавленням батьків батьківських прав;
- вилучення в батьків без позбавлення їх батьківських прав;
- визнання батьків безвісти зниклими або недієздатними, оголошенням їх померлими;
- відбуванням батьками покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства;
- розшуком батьків органами внутрішніх справ, пов'язаним із ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження;
- тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки;
- «викинуті» діти;
- діти, батьки яких невідомі;
- діти, від яких відмовились батьки;
- безпритульні діти.

Ризик соціального аутсайдерства мають діти *соціально незахищених категорій*, до яких відносять:

- сиріт — дітей, у яких померли обидва батьки, або померла мати, а дані про батька у свідоцтві про народження дитини були записані за вказівкою матері;
- дітей, позбавлених батьківського піклування
- дітей-напівсиріт, в яких помер один із батьків;
- дітей матерів-одиначок, яких виховує тільки мати, тому що: дані про батька у свідоцтві про народження дитини були написані за вказівкою матері; батько дитини помер (або батько дитини визнаний судом безвісти відсутнім, померлим, недієздатним, у розшуку), до того ж призначити дитині пенсію через утрату годувальника неможливо, бо він не мав достатнього трудового стажу;
- дітей з багатодітних родин, де виховуються троє та більше дітей (зокрема, таких, які під опікою або піклуванням);
- дітей з інвалідністю (статус дитини з інвалідністю надає відповідна медична установа);
- дітей з малозабезпечених сімей, які стоїть на обліку та отримують соціальну допомогу.

Серйозну соціальну проблему становлять втечі дітей з дому.

Результати ряду досліджень вказують на такі причини втеч дітей з дому: у 86% хлопців це емансипаційні втечі, у 30% дівчат – демонстративні. Більшість підлітків втратили сімейні та родинні зв'язки, а також зв'язки зі школою.

Втечі з дому, що повторюються, і бродяжництво переважно властиве хлопчикам від 7 до 16 років. Починаючи з 14-15 років втечі з дому і бродяжництво скорочуються. Це своєрідна форма виразу протесту або образи на вчителів, батьків.

Імунитивні втечі обумовлені страхом перед можливим фізичним покаранням за скоєний негативний вчинок або за погану оцінку.

Дромоманічні втечі. Значно рідше спостерігаються спонтанні уходи з дому через миттєві зміни настрою, миттєві рішення. Як правило, такі діти можуть не пояснити, чому втекли з дому, чому поїхали в те чи інше місто (найчастіше, тому, що вдалося проникнути у потяг, автобус тощо). Розкаюння у скоєному, що виникає згодом, подавляється побоювання покарання з боку батьків.

Дромоманія — схильність до бродяжництва, яку розглядають не як розлад психіки, а як соціальне явище. Дромоманія характеризується втечами дитини з дому чи школи, поїздками в інші райони міста або населені пункти, прагненням до подорожування, бродяжництва.

Втечі з дому можуть бути викликані непереборним потягом. При цьому підлітки розповідають, що бажання поїхати прийшло несподівано, без усяких роздумів, по типу „готового рішення”. Діти, схильні до таких вчинків, відзначаються вибірковою комунікабельністю, вони здебільшого похмурі та невдоволені оточуючим, схильні до агресивних реакцій. Слід відзначити, що такі втечі з дому здійснюються одноосібно, без усякої підготовки і роздумів про можливі ускладнення. Підлітки ночують на вокзалах, горищах, живуть напівголодні, жебракують, крадуть.

Потяг до бродяжництва, як правило, виникає періодично і може бути пов'язане із сезонними факторами (весняно-літні та літньо-осінні цикли); нерідко підліток попадає в асоціальну або кримінальну компанію і починає вживати алкоголь або наркотики.

Питання для самоконтролю:

1. Визначте жебракування й бродяжництво як соціальне аутсайдерство.
2. Назвіть соціальні проблеми безпритульності та бродяжництва.
3. Вирізніть групи безпритульних та жебраків.
4. Розкрийте причини безпритульності та жебрацтва.
5. Розкрийте соціальну, педагогічну і психологічну етіологію дитячої безпритульності.
6. Поясніть зв'язок дитячої безпритульності й бродяжництва з іншими видами відхилень у поведінці дітей та підлітків.

Джерела:

1. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра. – Москва, 1988.
2. Гишинский Я.Л. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.
3. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учебное пособие/ Е.В. Змановская. – 3-е издание, испр. и доп. – Москва: Академия, 2006. – 288 с.
4. Закон України “Про охорону дитинства” від 26 квітня 1995 р.
5. Закон України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” від 21 червня 2001 р.
6. Капська А.Й. Соціальна робота: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.
7. Клейберг Ю.А. Социальная психология девиантного поведения. – Москва, 2004. – 192 с.
8. Протопопов А.О., Савельева Н.М. Проституція як соціально-педагогічна проблема: Монографія/ За аг. Ред.. Н.М. Савельєвої. – Полтава: ПДПУ, 2009. – 120 с.

Лекція 12.

Соціальна сутність і соціальна профілактика вандалізму як виду девіантної поведінки

Сутність вандалізму. Вандалізм як прояв соціальних відхилень в поведінці. Причини молодіжного вандалізму. Види вандалістичної поведінки. Мотиви вандалістичної поведінки. Стратегії соціальних профілактичних дій і напрями соціальної профілактики вандалізму неповнолітніх.

Сутність вандалізму.

Вандалізм - одна з форм деструктивної (руйнівні) поведінки людини, що виражається в умисному і безглуздому знищенні культурних і матеріальних цінностей. В основі мотивів вандалізму лежать деструктивні потяги до руйнації та знищення

Поява терміну «вандалізм» відноситься до епохи Великої Французької революції. Вперше термін використаний членом конвенції Генеральних Штатів абатом Анрі Грегаром. У 1794 р. він виступив з «Доповіддю про руйнування, замовлені вандалізмом, і засобах їх запобігання», закликаючи найсуворішим чином зупинити знищення пам'яток мистецтва. Грегор мав на увазі, насамперед, дії армії молоді Французької республіки.

У XIX столітті поняття «вандалізм» міцно увійшло у вжиток як позначення безглузлого руйнування або псування творів мистецтва і пам'ятників архітектури. Зокрема, наступні згадування про вандалізм мали місце у 1846 р. у роботі графа де Монталамбера, в якій автор засуджував пошкодження католицьких церков.

Вандалізм як прояв соціальних відхилень в поведінці.

Сьогодні вандалізм класифікується як протиправна форма девіантної поведінки.

Предметом вандалізму виступають об'єкти культурної, історичної й археологічної спадщини. В умовах сучасного розвитку соціуму до предмета злочинного посягання вандалізму слід додати громадські місця, єдину транспортну систему, приватні автомобілі, стіни будинків, паркани. Предмет злочинного посягання вандалізму становлять також об'єкти, розташовані у громадських місцях. Виходячи з тлумачення терміна «громадський» під цими об'єктами розуміємо ті, що належать усій територіальній громаді (жителям села, селища, міста), призначені для загального користування. До предмета вандалізму відносять об'єкти, що мають певну матеріальну або духовну вартість, є важливими, значущими для суспільства.

Щороку кількість проявів вандалізму збільшується. Усе це демонструє низькій рівень культури суспільства, неможливість самотійно справлятися зі стресом без вираження агресії до оточення та небажання підкорятися встановленим нормам, які роками склалися в суспільстві. В атмосфері загрозливого зростання злочинності так звані злочини, які не є небезпечними

для суспільства, стають менш актуальними. Правоохоронні органи, органи досудового розслідування та суди також не приділяють достатньо уваги розслідуванню й запобіганню злочинам, пов'язаним із вандалізмом, залишаючи їх без розгляду, забуваючи, що всі злочинні вияви мають однакове походження.

Вандалізм як соціально-психологічне явище – це феномен переважно чоловічої статі, підліткової або молодіжної. Цей факт констатується практично в усіх дослідженнях. Наприклад, у комплексному дослідженні вандалізму серед школярів, проведеному зарубіжними вченими, взаємозв'язок між статтю і крупними формами вандалізму (побиття вікон, псування шкільних меблів і т.п.) був підтверджений.

Вивчаючи географію поширення вандалізму, слід зазначити, що акти вандалізму частіше всього вчинюються в регіонах з більш високою часткою міського населення, тобто в містах, особливо крупних, які більшою мірою насичені об'єктами соціальної і економічної інфраструктури, будівлями, спорудами і транспортом загального користування. Частіше всього акти вандалізму (побиття скла в будинках, установах, на транспорті; розписи стін цинічними й аморальними зображеннями) вчинюються вечірньої і нічної доби.

У Кримінальному кодексі України нині бракує спеціальної норми, що передбачає відповідальність за вандалізм. Проте в різних розділах Особливої частини чинного Кримінального кодексу є статті, які передбачають відповідальність за умисне знищення чи пошкодження майна (ст. 194), а також за погрозу знищення майна (ст. 195). Їх розглядають як загальні норми, оскільки вони не називають будь-яких інших ознак майна крім його належності, а також інших спеціальних ознак складу злочину. Про умисне знищення чи пошкодження військового майна йдеться у ст. 411 КК України.

Крім того, відповідні руйнівні дії можуть бути кваліфіковані як диверсія (ст. 113), хуліганство (ст. 196), масові заворушення (ст. 294), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ст. 277), забруднення або псування земель (ст. 239), незаконна порубка лісу (ст. 246), наруга над державними символами (ст. 338), умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу (ст. 347), нищення, руйнування або псування пам'яток історії або культури (ст. 298), жорстоке поводження з тваринами (ст. 299), наруга над могилою (ст. 297), умисне знищення або пошкодження майна службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ст. 352), умисне пошкодження ліній зв'язку (ст. 360), умисне знищення чи пошкодження майна судді, народного засідателя або присяжного (ст. 378), умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи (ст. 399), пошкодження релігійних споруд чи культових будинків (ст. 178), незаконне утримання, осквернення або знищення релігійних святинь (ст. 179), викрадання шляхом демонтажу та іншим засобом електричних мереж, кабельних ліній зв'язку та їх обладнання (ст. 188), знищення або пошкодження лісових масивів (ст. 245), незаконне полювання (ст. 248), умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного

фонду (ст. 252). Не вважаються майном повітря і вода, але вони теж охороняються законом від забруднення, яке можна кваліфікувати як псування.

Причини молодіжного вандалізму.

Серед основних причин молодіжного вандалізму можна назвати такі:

1) на державному і регіональному рівнях:

- системна криза держави, економіки, суспільства й особистості;
- зміна цінностей, формування яких відбувається протягом віків;
- економічна поляризація різних прошарків населення;
- пропаганда вандалізму і насильства у ЗМІ;
- контркультура, яка існує в суспільстві;

2) на місцевому рівні:

- неблагополуччя оточуючого середовища (сім'я, навчальний колектив, неформальні молодіжні об'єднання асоціальної спрямованості);

3) на груповому рівні:

- ситуативні чинники: екстремальні ситуації, ізоляція, незадоволення очікувань, дискомфортність умов;

4) на особистісному рівні:

- невихованість;
- соціальний інфантилізм;
- моральна незрілість;
- неврівноваженість психіки;
- нездатність до саморегуляції.

До умов виникнення молодіжного вандалізму також належать:

- негативні стилі виховання;
- недостатність виховної роботи з молоддю;
- особливості підліткового віку;
- відчуження від корисних видів діяльності;
- депривація потреби в самореалізації;
- ситуативні чинники (конфлікти, стреси, які супроводжуються негативними емоційними станами).

Отже, вандалізм становить самостійну кримінологічну групу. Всі різновиди злочинної руйнації характеризуються пристрастю до знищення і пошкодження предметів, які вважаються матеріальною і культурною цінністю. Як і інші агресивні прояви, вандалізм — особливий різновид деструктивної поведінки. Кількісна та якісна інформація про таку групу злочинів, її місце серед інших груп у структурі злочинності, різновиди кримінальних правопорушень, з яких вона складається, де, коли, ким і якими способами вони вчинюються, а також відомості про типові ознаки особи правопорушників і особливості мотивації, ускладнюється насамперед у зв'язку з браком інформації.

Види вандалістичної поведінки.

Вирізняють такі види вандалізму:

- екологічний;
- ідеологічний;
- вандалізм із помсти;
- вандалізм музичних і спортивних фанатів;
- корисливий;
- вандалізм відносно споруд малих архітектурних форм;
- знищення і пошкодження пам'яток культури;
- осквернення могил;
- комп'ютерний вандалізм.

З огляду на провідні мотиви і ті суспільні відносини, у сфері яких вчинюються агресивні правопорушення, виокремлюють шість різновидів вандалізму: побутовий, епатажний, «кримінальний», ідеологічний, терористичний, державно-чиновницький. На основі цього підходу до класифікації вандалізму вчені також пропонують таку класифікацію його різновидів на основі провідних мотивів здійснення агресивного правопорушення:

- вандалізм, який вчинюється з хуліганських мотивів;
- вандалізм, який вчинюється на ґрунті неприязних міжособистісних відносин;
- корисливий;
- ідеологічний;
- анархічно-нігілістичний;
- неусвідомлюваний (бездумний).

Вандалізм, який вчинюється з хуліганських мотивів, скоюють зазвичай неповнолітні або молоді люди, які ледве досягли 18-річного віку. Це своєрідний неусвідомлений протест проти встановлених у суспільстві норм поведінки, пристойності, порядності: непристойні написи, наруга над святинями, руйнування надмогильних пам'ятників на кладовищах, пошкодження ліфтів, побиття вітрин у магазинах, шибок у школах і т. ін. Ця форма вандалізму найбільш поширена. Особливе місце у вандалізмі, вчинюваному з хуліганських мотивів, належить спортивним, перш за все футбольним, уболівальникам — фанатам, які здатні вчинити масові безлади на стадіонах, вулицях і площах з бійками та погромами.

Неприязні міжособистісні відносини, які виникають у сім'ї, між сусідами, членами малих соціальних груп тощо, також часто призводять до вандалізму. У таких випадках агресія зміщується з особи потерпілого на майно, що належить йому. Як правило, він вчинюється у стані алкогольного сп'яніння: бешкетник неусвідомлено спрямовує свій гнів на речі, уникаючи здійснення тяжких злочинів проти особи.

Корисливий вандалізм включає випадки, коли знищення або пошкодження об'єктів вчинюється з корисливих інтересів, для залякування,

наприклад, комерсантів рекетирами або під час вчинення іншої злочинної діяльності чи приховування слідів тяжких злочинів.

Почастішали випадки умисного пошкодження труб нафтопроводів і бензопроводів внаслідок систематичного розкрадання пального. До цієї категорії актів вандалізму належать також випадки розкопок могил для розкрадання залишених там цінностей і зубних коронок, що відбувалося у Чернігові, Києві та інших містах. Посягання на державну символіку, пам'ятники і могили відомих усьому світу діячів культури, політичних діячів, воїнів Радянської армії, УПА зазвичай відносять до ідеологічного вандалізму. На ґрунті релігійного фанатизму також вчинюється немало агресивних дій, у тому числі й руйнівного характеру.

Самовільне вирубування вікових дерев у заповідних зонах і будівництво дач на їх місці, умисне спускання в річки стічних вод і шкідливих відходів виробництва, наполегливе, незважаючи на штрафи, пошкодження і забруднення промисловими підприємствами атмосферного повітря — все це звичні акти анархічно-нігілістичного вандалізму.

На особливу увагу заслуговує так званий неусвідомлений, бездумний вандалізм.

Мотиви вандалістичної поведінки.

Мотивація будь-якої діяльності, а особливо злочинної, відбувається не тільки на усвідомлюваному, а й на неусвідомлюваному рівні психіки. Іншими словами, справжні мотиви вчинків, як правило, не усвідомлюються або усвідомлюються неправильно.

Імпульсивна поведінка далеко не завжди означає аморальність особи. Імпульсивно вчинюються також подвиги, коли в екстремальній ситуації сміливці жертвують життям для усунення небезпеки. Залежно від того, які психічні стани правопорушників зумовили імпульсивну реакцію, розрізняють чотири види імпульсивних злочинів:

- 1) вчинені у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння;
- 2) афективні, тобто вчинені у стані сильного душевного хвилювання;
- 3) «парадоксальні», тобто вчинені несподівано внаслідок неусвідомлених агресивних імпульсів;
- 4) зумовлені хворобливим станом психіки, що не виключає осудності.

С. Коен і Д. Кантер виділяють такі види мотивації вандалізму як агресивної протиправної поведінки:

Корисливий вандалізм. Основний мотив руйнації становить матеріальна вигода. Знімаються меморіальні дошки, деталі приладів і пристроїв. Тотального поширення набув цей різновид вандалізму на цвинтарях, коли викрадають квіти, вінки, металеві огорожі. Ця форма вандалізму може бути різновидом крадіжки, коли метою вчинення цього виду дії є отримання прибутку внаслідок продажу вкладених речей і предметів.

Так, у 2016 р. техпрацівниця меморіалу Слави у сквері Козицького, розташованого в центрі Вінниці, побачила, що з нього зірвано вісім пам'ятних

алюмінієвих плит з іменами воїнів, загиблих у Великій Вітчизняній війні. Шокована актом вандалізму жінка негайно звернулася до Ленінського райвідділу міліції із заявою про крадіжку.

Кілька годин знадобилося співробітникам міліції, щоб знайти плити в пункті прийому кольорового металу. Незабаром були затримані і зловмисники — Олександр Г., Тарас О. і Михайло Л. (віком від 13 до 19 років). Затримані зізналися, що перш ніж вчинити цей злочин, вони випили і шукали гроші на ще одну пляшку алкоголю., тому вирішили заробити на пам'ятних плитах.

Опосередкований вандалізм. Руйнування використовують як засіб задля досягнення іншої мети. Наприклад, аби запобігти зниженню цін, знищуються партії товару. Найтипівішим прикладом цього виду є пожежа на нафтобазі «БРСМ-нафта» у 2013 р., у результаті якої не тільки заподілася шкода, а й загинули люди. Агресія в цій ситуації спрямовується на будь-який об'єкт, опосередковано пов'язаний з метою діяльності вандала. У цьому випадку головна мета не заподіяння шкоди, а саме результат - надалі не знижувати ціну на паливо.

Ідеологічний вандалізм. Цей вид подібний до попереднього, їх іноді об'єднують. Про ідеологічний вандалізм кажуть, коли руйнівник переслідує соціальну чи політичну мету. Об'єкт руйнації має яскраво виражений символічний зміст. Він може позначати тип влади, соціальні інститути, якусь соціальну чи національну групу. Соціальні революції й катаклізми зазвичай супроводжуються посиленням цього різновиду вандалізму.

Наприклад, руйнування пам'яток архітектури під час Французької революції мало антимоноархічний, антифеодальний і антикатолицький характер. Саме ці символи знищувалися з особливою інтенсивністю. Так була зруйнована Кастилія, яка була символом королівського суду. На королівському цвинтарі Сен-Дені за 3 дні було знищено 51 пам'ятник. Усього ж за 1789-1800 рр. у Франції були зруйновані 168 пам'яток мистецтва й архітектури. Інтенсивно знищувалися символи попереднього ладу й у революційній Росії. Наприклад, із 1917 р. зруйновано 25-30 тис. церков і соборів, близько 500 монастирів, знищено щонайменше 20 млн ікон, близько 400 тис. дзвонів.

Наведемо приклад сучасного ідеологічного вандалізму. 10 березня 2014 р. у Донецьку вандали спотворили пам'ятник поетові Тарасу Шевченку - на постаменті пам'ятника з'явилися нецензурні написи. Напередодні донеччани та представники влади несли квіти до пам'ятника на честь 200-річчя Кобзаря. А вдень та ввечері біля пам'ятника збиралися проросійські мітингувальники.

Емоційний вандалізм. Руйнівні дії пояснюються різними фрустраційними станами, почуттям досади, переживанням нездатності досягти чогось і може бути спробою впоратися зі стресом. У цьому випадку особа, вчиняючи деструктивні дії, просто намагається виплеснути емоції, виразити агресію до інших осіб або просто демонструє свою нездатність контролювати емоції.

«Дослідницький» вандалізм. У цьому випадку метою руйнації є пізнання. Зокрема, причиною пошкоджень, скоєних дітьми, буває цікавість, бажання зрозуміти, як працює система. Це стосується не тільки фізичних об'єктів, а й

соціальних. Руйнування є засобом перевірки кордону припустимого, установлення, наскільки сильні громадські норми й авторитет дорослих.

«Я-особистісний» вандалізм. Розкриваючи цей мотив, Д. Кантер пояснює, що вандалізм може бути як самоствердженням, так і дослідженням можливості свого впливу на суспільство, здатності привернути увагу до себе. Як зазначають дослідники вандалізму в мистецтві, «хімерне» прагнення до залучення уваги часто є мотивом псування великих творів живопису. Як правило, руйнівники подібного типу не прагнуть уникнути арешту й намагаються зробити зі свого вчинку публічну подію.

Естетичний вандалізм. Цей вид дії є саме спостереженням за фізичним процесом руйнації, що відкриває нові враження, які супроводжуються звуками, що здаються приємними. Сам процес діяльності щодо руйнації особи-вандалу приносить задоволення. Основною метою діяльності особи під час нанесення написів на матеріальні об'єкти є отримання естетичного задоволення, оскільки результат своєї діяльності особа оцінює як мистецький здобуток і вважає, що своїми діями вона робить місто гарнішим, не усвідомлюючи свою злочинну спрямованість.

Інструментальний вандалізм. Аналізуючи цей вид вандалізму, необхідно зазначити те, що до уваги береться отримання знарядь не лише для вчинення злочину, а й для самозахисту. Наприклад, особа має намір учинити посягання на життя або здоров'я особи для задоволення своїх матеріальних чи моральних потреб, вона зламує паркан, огорожу або інші об'єкти благоустрою чи архітектури, щоб завдати удар жертві. При чому мотив у цій ситуації значення не має, оскільки до уваги береться сам факт зламу чи пошкодження, щоб розцінити дії злочинця як вандалізм.

Також розглянемо й іншу ситуацію, коли особа здійснює ті самі дії, але вже з метою захисту від злочинного посягання. Найяскравішим прикладом такої ситуації є розбирання бруківки учасниками Майдану у 2014 році, щоб хоча б відбитися камінням від посягання на здоров'я та застосування зброї з боку правоохоронних органів.

Мстивий вандалізм. Руйнування відбувається у відповідь на образу. Особливість цього різновиду в тому, що руйнація майна є відкладеною відповіддю на дію противника й відбувається анонімно. Образа може бути уявною, а об'єкт руйнації може лише побічно чи символічно пов'язаний із первинним джерелом ворожості. Дії вандала при цьому аморальні.

Злобливий вандалізм. Злобливим вандалізмом є акти, викликані почуттями ворожості, заздрості, неприязні до інших людей і задоволення від заподіяної шкоди. Особи, котрі вчиняють ці види дій, найчастіше соціопати, нігілісти й невірніважені люди. Агресію вони спрямовують саме проти суспільства, заперечуючи існування встановлених правил і наявних обов'язків.

Різні типи вандалізму мають неоднакові результати. Акти злобного і мстивого вандалізму можуть виявитися задовільним способом відновлення внутрішнього психологічної рівноваги для вандала. Однак, саме ці типи вандалізму викликають реакцію страху.

Отже, за об'єктивними (зовнішніми) і суб'єктивними (психологічними) ознаками, близькими до насильницьких посягань, вандалізм, безумовно, є агресивним правопорушенням. Такими самими джерелами агресії є прагнення до руйнування, негативізм, психічні відхилення тощо.

Стратегії соціальних профілактичних дій і напрями соціальної профілактики вандалізму неповнолітніх.

У сучасній науці та практиці виділяють шість основних видів стратегій соціальних профілактичних дій (Л. Кауфман, І. Френч), які доцільно використовувати в соціальній профілактиці вандалізму:

1. *Інформаційні профілактичні програми.* Головна мета – привнесення адекватних, актуальних і доступних знань, інформації, відомостей з приводу різних форм деструктивної поведінки та їхній вплив на особистість будь-якого віку. Вони базуються на таких видах діяльності, як використання ЗМІ, листівок, брошур, плакатів, лекцій та семінарів на відповідну тематику.

2. *Навчальні профілактичні програми.* Вони допомагають розвивати основні життєво важливі уміння й навички. За кордоном такі навчальні профілактичні програми проводять у школах та інших громадських місцях: будинках культури, релігійних установах, клубах тощо. Ці програми мають на меті навчити особу захищатися соціально прийнятним способом, адекватно реагувати на зовнішні загрози; вміти опанувати себе в стресовій ситуації, конструктивно вирішувати конфлікти, ефективно спілкуватися, приймати вмотивовані рішення в різних соціальних умовах тощо.

3. *Альтернативні профілактичні програми.* Ці програми відомі як інтерперсональні тренінги. Вони відносяться до активних групових методів роботи, які спрямовані на самовдосконалення й саморозвиток, допомагають дисциплінуватися, формувати самоповагу, усвідомлювати свої сильні сторони тощо. В тренінгових групах навчання сприяє зміні життєвої позиції, установок, розвитку сенситивності, самосвідомості, підвищенню соціальної компетентності. Всі ці якості однаковою мірою важливі в професійній діяльності вчителя, керівника, соціального педагога.

4. *Інтервенційні профілактичні програми.* Ці програми надають перевагу допомозі окремим особам в усвідомленні себе, своїх потреб у пошуку шляхів розв'язання проблем. Інтервенція включає товариські взаємини з людьми та підтримку їх у критичні періоди життя.

5. *Профілактичні програми зміни оточення.* Ці програми спрямовані на усвідомлення. Виявлення і зміну тих чинників в оточенні, які сприяють насильницьким діям чи пошуку руйнівних впливів, змінюють свідомість.

6. *Програми змін суспільних правил.* Найчастіше такі програми націлені на локальне середовище. В їх межах відбуваються зміни у місцевому самоврядуванні, законодавстві.

Аналіз чинників і мотивів вчинення актів вандалізму підлітками дає підстави для визначення таких напрямків профілактики вандалізму серед неповнолітніх та молоді:

- правовий (ознайомлення з чинним законодавством, зокрема з Кримінальним кодексом України, Кодексом України про адміністративні правопорушення);
- рудовий (залучення підлітків до трудової діяльності з ремонту інвентарю, виготовлення обладнання, благоустрою оточуючого середовища тощо);
- світній (підвищення культурно-освітнього рівня підлітків, батьків, активізація мотивації до навчання шляхом проведення конкурсів, олімпіад, заохочення поїздками, екскурсіями);
- культурний (підвищення культурного рівня шляхом вивчення культурної спадщини: організація екскурсій в музеї, на виставки, в театри, а також проведення диспутів, вечорів);
- розважальний (організація дискотек, конкурсів, участь у концертах тощо);
- спортивний (організація походів, спортивних змагань, участь у спортивних секціях, гуртках);
- творчий (розвиток здібностей, залучення до творчості тощо).

Питання для самоконтролю:

1. Схарактеризуйте вандалізм як прояв соціальних відхилень в поведінці.
2. Назвіть види вандалістичної поведінки. Опишіть мотиви вандалістичної поведінки.
3. Назвіть шість основних видів стратегій соціальних профілактичних дій, які доцільно використувовути в соціальній профілактиці вандалізму

Джерела:

1. Бандурка А.М. Вандалізм / А.М. Бандурка, А.Ф. Зелинський. – Х .: Університет внутрішніх дел, 2012. – 198 с.
2. Зелінський А.Ф. Підлітковий вандалізм / А.Ф. Зелінський, М.О. Маршуб // Право України. – 2010. – № 11. – С. 40-43.
3. Криміналістична характеристика та організаційно-тактичні основи розслідування вандалізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Latish/d_Latish.pdf
4. Латиш К.В. Вандалізм: предмет і способи його вчинення / К.В. Латиш [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://file:///C:/Users/Alena/Downloads/vandalizm-predmet-i-sposoby-ego-soversheniya-1.pdf>.
5. Пугач М. Вандалізм - біла пляма в педагогіці й психології / М. Пугач // Виховна робота в школі. – 2017. – № 12. – С. 33-35.
6. Скороходова А.С. Вандалізм [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nir.ru/Socio/scipubl/sj/sj3-4-99skoro.html>

Лекція 13.

Суїцидальна поведінки та можливості її соціальної профілактики

Сутність суїцидальної поведінки. Види суїцидальної поведінки. Вплив окремих соціальних чинників на формування суїцидальної поведінки. Соціальні ситуації, що призводять до суїцидальної поведінки. Психологічні чинники суїцидальної поведінки. Класифікація мотивів суїцидальної поведінки. Мотиви суїцидальної поведінки дітей та підлітків та типи підліткових ауто агресій. Характеристика стану суб'єкта суїцидальної поведінки. Зовнішні ознаки суїцидальних намірів людини. Соціальна робота із суб'єктами суїцидальної поведінки.

Сутність суїцидальної поведінки.

Суїцид (самогубство) — свідоме усунення себе з життя під впливом гострих психотравмуючих ситуацій, за яких власне життя як вища цінність втрачає сенс.

Суїцидальною поведінкою є внутрішні й зовнішні форми психічних актів, які спрямовуються бажанням позбавити себе життя. Внутрішні форми суїцидальної поведінки включають суїцидальні думки, уявлення, переживання, суїцидальні тенденції, що поділяються на задуми та наміри.

До зовнішніх форм прояву суїцидальної поведінки відносять суїцидальні спроби й завершені суїциди. Під суїцидальною спробою розуміють цілеспрямоване оперування засобами позбавлення себе життя, яке не завершилося смертю суб'єкта суїциду.

Самогубство розглядається як процес, що включає в себе: сприймання людиною значення життя і смерті; відсутність психологічних та соціальних ресурсів; сімейні та фізичні обставини, які роблять акт самодеструкції можливим.

Види суїцидальної поведінки.

Відносно категорії мети розрізняють такі види суїцидальної поведінки:

- ритуальні самогубства — усунення себе з життя відповідно до релігійної або культурної традиції;
- героїчні (альтруїстичні) самогубства — жертвування собою заради інших людей або надцінної ідеї;
- самогубство як реакцію на нездоланну життєву ситуацію;
- справжнє самогубство, спроби та тенденції, метою яких є позбавлення себе життя;
- демонстративно-шантажна суїцидальна поведінка — мета якої є лише демонстрування цього наміру;
- самотравмування, які зовсім не стосуються уявлень щодо смерті;
- нещасні випадки — небезпечні для життя дії, які спрямовані іншими цілями.

Суїцид є наслідком соціально-психологічної дезадаптації індивіду, коли людина не бачить для себе можливості подальшого існування в певних умовах.

Ймовірність дезадаптації індивіду об'єктивно зростає у періоди соціально-економічної нестабільності в суспільстві. Але світова статистика свідчить, що заможні і благополучні країни страждають від цієї проблеми такою ж мірою, як і країнами з економічними негараздами і ознаками соціальної кризи.

Вплив окремих соціальних чинників на формування суїцидальної поведінки

Певний вплив на суїцидальну поведінку накладають такі чинники, як:

- соціальний і майновий стан (бідні люди накладають на себе руки через нестачу джерел існування, а заможні — через втрату престижу і становища у суспільстві);
- професія (ризикованими є професії, пов'язані з небезпечною для життя і великою відповідальністю, наприклад: поліцейські, лікарі, юристи);
- стать (жінки ідуть на суїцид частіше через проблеми в особистих взаєминах, а чоловіки через проблеми на роботі);
- вік. Найризикованішими щодо суїцидів є підлітковий, юнацький і похилий вік. У молодості це пов'язано з високою емоційністю, надмірними вимогами до себе і браком життєвого досвіду. У похолому віці суїцидальна поведінка є наслідком втрати сенсу життя, перспектив, звуження кола спілкування, самотності, соматичних хвороб, матеріальних ускладнень).

Проте соціальні й демографічні чинники остаточно не визначають схильності до суїциду. Коріння самогубства лежить у конкретній ситуації існування окремого індивіду та його особистих, психологічних якостях.

Соціальні ситуації, що призводять до суїцидальної поведінки.

Найчастіше до самогубства призводять такі ситуації:

- особистісно-сімейні конфлікти (розлучення, невдалі шлюби, хвороба або смерть близьких родичів, невдала любов, статева неспроможність);
- проблеми, пов'язані зі станом здоров'я (прогресуючі хвороби, невиліковність хвороби, каліцтво);
- проблеми, пов'язані з асоціальною поведінкою суїцидента (страх перед кримінальною відповідальністю тощо);
- конфлікти на роботі або в навчальних закладах.

Мотивом суїцидальної поведінки можуть бути як бажання позбутися проблеми, втекти від неї, так і бажання помсти, протест, уникнення відповідальності, демонстрація, маніпуляція.

Психологічні чинники суїцидальної поведінки.

Серед психологічних чинників, що сприяють формуванню суїцидальних намірів, вирізняють:

1. Психічні хвороби (шизофренія, маніакально-депресивний психоз).
2. Наявність характерологічних деформацій (акцентуації характеру, психопатії).

У своїй більшості суїцидантами є ті, хто більше за інших схильний до депресій, у кого легко розвивається почуття безнадії, хто більш за інших уразливий до стресу, імпульсивний, невпевнений у собі, схильний до сумнівів, залежний від оточуючих або недостатньо гучний, безкомпромісний, надмірно вимогливий до себе.

Усі ці чинники зменшують можливості адекватної поведінки особистості в кризових ситуаціях. Часто суїцидальні наміри розвиваються на тлі самотності.

Окремо вирізняють демонстративні суїцидальні спроби. В їх основі часто лежить усвідомлене або неусвідомлене бажання привернути увагу оточуючих до своїх проблем, звернутися до почуттів близьких людей або до суспільної думки, прагнення отримати від оточуючих допомогу та підтримку, повернути втрачені почуття.

Класифікація мотивів суїцидальної поведінки

Класифікація мотивів суїцидальної поведінки за В.Тихоненком ґрунтується на категорії особистісного сенсу і включає 5 мотивів:

1. Протест, помста. Суб'єкт намагається негативно вплинути на ворожу та агресивну до нього об'єктивну складову конфліктної ситуації. Вербально це може виражатися у фразах на зразок: “Ніхто мене не розуміє”, “Усі проти мене”, “Справедливості немає”, “Більш нема сил боротися”.
2. Заклик. Вербальні показники такої поведінки: “Я нікому непотрібен”, “За що ви мене так мучите”. Мотивація: “Коли ж ви звернете на мене увагу?!” , “Я благаю допомоги”.
3. Суїцидальні “ухилення” виникають при загрозі особистісному або біологічному існуванню, якому протидіє висока самоцінність. Людина не може витримати таку загрозу та обирає самоусунення: “Далі буде ще гірше”, “Діватися нема куди”, “Мені не витримати цієї ганьби”.
4. “Самопокарання”. Відбувається при внутрішньому конфлікті двох ролей: “Я — суддя” та “Я — підсудний”. При чому самогубство може бути як з точки зору “судді” (знищення ворога у собі), так і з боку “підсудного” (покутування провини), як то “ніколи не пробачу собі”.
5. При самогубстві “відмова”. Ціль та мотив суїциду наближуються, бо мотивом є відмова від існування, а ціллю — позбавлення себе життя. Вербально це може висловлюватися як: “Ніколи не повернути минулого”, “Все втрачено”, “Це — кінець”.

Мотиви суїцидальної поведінки дітей і підлітків та типи підліткових аутоагресій.

Серед мотивів суїцидальної поведінки дітей і підлітків переважаючими є:

- Переживання образи, самотності, відчуженості, неможливості бути зрозумілим іншими.
- Переживання втрати батьківської любові або неподільне кохання, ревності.
- Переживання, пов'язані зі смертю, розлученням, залишенням родини кимось з батьків.
- Почуття провини, сором, зневажене самолюбство, незадоволення собою.
- Страх ганьби, глузування, приниження.
- Страх покарання, небажання вибачитися.
- Любовні невдачі, сексуальні ексцеси, вагітність.
- Почуття помсти, протесту, злість, загроза, вимагання.
- Бажання привернути до себе увагу, викликати співчуття, уникнути неприємних наслідків, відійти від важкої ситуації.
- Співчуття або наслідування друзям, героям книжок або фільмів.

Виділяють такі типи підліткових аутоагресій:

1. Суїцидальна поведінка.
2. Суїцидальні еквіваленти (алкоголізація та наркотизація підлітків, підпорядкована бажанням забути, відійти від неприємностей).
3. Аутодеструкції — неусвідомлена реалізація наміру причини ушкодження фізичному та психічному здоров'ю (наприклад, ризиковані вчинки, ігри, види спорту).
4. Несуїцидальні агресивні прояви і різноманітні прояви самотравмувань (самопорізи, самоопіки хімічними речовинами, сигаретами тощо).

Характеристика стану суб'єкта суїцидальної поведінки.

Стан людини, яка стоїть на порозі самогубства, характеризується такими рисами:

- звуженою свідомістю, повною концентрацією на болісних переживаннях;
- відчуттям безпорадності;
- прагненням втекти від проблеми;
- нездатністю побачити альтернативні шляхи виходу з психотравмуючої ситуації;
- амбівалентним ставленням до суїциду (відчуттям потреби здійснити самогубство і бажанням врятуватися через втручання інших);
- пошуком зовнішньої допомоги.

Зовнішні ознаки суїцидальних намірів людини.

Наявність у людини суїцидальних намірів можна виявити за такими зовнішніми ознаками.

1. Вербальні ознаки:

- людина часто говорить про свій душевний стан;
- прямо і явно говорить про смерть (“Я збираюсь покінчити з собою”, “Я не можу так жити”);
- вдається до опосередкованих натяків (“Я не буду для когось проблемою”, “Тобі більше не доведеться про мене піклуватись”);
- жартує з приводу самогубства;
- надмірно самокритична;
- надмірно зацікавлена проблемою смерті.

2. Поведінкові ознаки:

- людина починає роздавати іншим дорогу для себе речі, остаточно упорядковувати власні справи, миритися зі своїми ворогами;
- в людині відбуваються радикальні зміни (була активна стала пасивна, зміни у зовнішньому вигляді та інше);
- людина виявляє ознаки безнадії, безпорадності або навпаки стає надмірно рішучою.

3. Ситуативні ознаки:

- соціальна ізоляція;
- нестабільне соціальне оточення: серйозні проблеми у сім’ї, тяжкі хвороби членів сім’ї, у тому числі алкоголізм, наркоманія;
- пригноблення або фізичне, сексуальне, моральне насильство;
- незавершена спроба самогубства;
- випадки самогубств у сім’ї.

Проблеми суїцидальної поведінки є досить актуальними як для розвинутих країн, так і для країн з низьким соціально-економічним рівнем, що вказує на глибокі коріння цього питання. Саме тому вивчення суїциду треба розпочинати не з акту самогубства, а з розуміння душевного стану людини, її внутрішнього світогляду. До самогубства найчастіше призводить втрата найважливіших стосунків з родиною, коханою людиною тощо. У людини з’являється відчуття спустошеності, відчуженості, самотності, і, як вищий ступень, втрата сенсу життя.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте сутність суїцидальної поведінки.
2. Назвіть види суїцидальної поведінки
3. Поясніть вплив окремих соціальних чинників на формування суїцидальної поведінки
4. Опишіть соціальні ситуації, що призводять до суїцидальної поведінки.
5. Назвіть психологічні чинники суїцидальної поведінки.

6. Подайте класифікацію мотивів суїцидальної поведінки.
7. Схарактеризуйте мотиви суїцидальної поведінки дітей та підлітків та типи підліткових аутоагресій
8. Подайте характеристика стану суб'єкта суїцидальної поведінки.
9. Назвіть зовнішні ознаки суїцидальних намірів людини.

Джерела:

1. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра. – Москва, 1988.
2. Гишинский Я.Л. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.
3. Капська А.Й. Соціальна робота: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.
4. Клейберг Ю.А. Социальная психология девиантного поведения. – Москва, 2004. – 192 с.
5. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки: Навчальний посібник. - К.: Академія праці і соціальних відносин, Християнський дитячий фонд, 2000.- 51 с.
6. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. – Київ: Либідь, 2011. – 520с.

Література:

1. Бандурка А.М. Вандализм / А.М. Бандурка, А.Ф. Зелинский. – Х .: Университет внутренних дел, 2012. – 198 с.
2. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Навчальний посібник. - К.: Центр навчальної літератури, 2003. - 134 с.
3. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра. – Москва, 1988.
4. Волик А.М. Зменшення Шкоди в Україні: Передумови, Здобутки, Перспективи // сайт ВАСВ www.uhra.org.ua - К.: ВАСВ, 2006.
5. Гишинский Я.Л. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.
6. Денисов І.Г. Біологічні чинники девіантної поведінки та профілактика їх виявлень у вихованні громадської спрямованості у підлітковому віці / І.Г. Денисов. // Постметодика. - 2002. - №7-8 (45-46). - с. 207-212.
7. Зелінський А.Ф. Підлітковий вандалізм / А.Ф. Зелінський, М.О. Маршуб // Право України. – 2010. – № 11.
8. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учебное пособие/ Е.В. Змановская. – 3-е издание, испр. и доп. – Москва: Академия, 2006. – 288 с.
9. Золотова Г.Д. Соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки неповнолітніх: Курс лекцій. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. – 113 с.
10. Закон України «Про охорону дитинства» (м.Київ, 26 квітня 2001 р., № 2402).
11. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (№ 2789-III від 15.11.2001.- ВВР, 2002,№10, ст.. 70).
12. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (м. Київ, 21 червня 2001 р. № 1613-III із змінами і доповненнями)
13. Капська А.Й. Соціальна робота: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.
14. Клейберг Ю.А. Социальная психология девиантного поведения. – Москва, 2004. – 192 с.
15. Конституція України.
16. Кримінальний Кодекс України
17. Криміналістична характеристика та організаційно-тактичні основи розслідування вандалізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Latish/d_Latish.pdf
18. Латиш К.В. Вандалізм: предмет і способи його вчинення / К.В. Латиш [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://file:///C:/Users/Alena/Downloads/vandalizm-predmet-i-sposoby-ego-soversheniya-1.pdf>
19. Личко А.Є. Подростковая психиатрия. – Л.:”Медицина”, 1985

20. Личко А. Е., Битенский В.А. Подростковая наркология. – Москва, 1991.
21. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки: Навчальний посібник. - К.: Академія праці і соціальних відносин, Християнський дитячий фонд, 2000.- 51 с.
22. Максимова Н.Ю. Психологія адиктивної поведінки: Навчальний посібник. – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 308 с.
23. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. – Київ: Либідь, 2011. – 520с.
24. Оржеховська В.М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх: навч. метод. посіб. / В.М. Оржеховська, Т.Є. Федорченко. - Черкаси: Вид. Чабаненко, 2008. - С. 291-296
25. Пособие по организации и работе лечебно-реабилитационного центра для больных алкоголизмом и наркоманией на основе программы «12 шагов». – Полтава: TERRA, 2001.
26. Протопопов А.О., Савельєва Н.М. Проституція як соціально-педагогічна проблема: Монографія/ За аг. Ред.. Н.М. Савельєвої. – Полтава: ПДПУ, 2009. – 120 с.
27. Пугач М. Вандалізм - біла пляма в педагогіці й психології / М. Пугач // Виховна робота в школі. – 2017. – № 12. – С. 33-35.
28. Сєдих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток: Навч. посібник. – 2-е вид., доп. – Київ: Видавничий Дім «слово», 2015. – 272 с.
29. Скороходова А.С. Вандалізм [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nir.ru/Socio/scipubl/sj/sj3-4-99skoro.html>
30. Технології соціально-педагогічної роботи: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. А.Й. Капської. – Київ, 2000.

Глосарій

- Адаптація** — пристосування індивіда до групових норм.
- Акцентуація** (особистості або характеру) — особливість прояву тих чи інших рис, що зумовлює специфіку вразливості і збільшує в порівнянні з конституційною нормою ймовірність тих чи інших захворювань.
- Алкоголізм** — хвороба, що характеризується патологічною залежністю від спиртного з поступовою соціально-моральною деградацією особистості.
- Аналоги наркотичних і психотропних речовин** — це синтетичні або виділені із природної сировини продукти, що мають хімічну структуру і властивості та призводять до стимулюючого, депресуючого чи галюциногенного стану, є небезпечними для здоров'я населення в разі зловживання ними і не затверджені як наркотичні засоби чи психотропні речовини міжнародними конвенціями ООН, а також рішеннями Комітету.
- Аномія** — ситуація, яка складається для індивідів і суспільства, коли соціальні норми стають взаємно суперечливими, втрачають ясність або навіть узагалі зникають; особливий морально-психологічний стан індивідуальної та суспільної свідомості, що характеризується розпадом системи моральних цінностей і вакуумом ідеалів.
- Асоціальність** — сукупність рис, що свідчать про відсутність соціальної спрямованості у чийсь-небудь діяльності, про байдуже ставлення до громадського життя.
- Бездоглядні діти** — діти, не забезпечені сприятливими умовами для фізичного та інтелектуального розвитку.
- Безпритульні діти** — діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання.
- Бродяжництво** — спосіб паразитичного існування, який полягає в переміщенні протягом тривалого часу з одного населеного пункту в інший або в межах одного міста особи, яка не має постійного місця проживання або залишила його.
- Вандалізм** - одна з форм деструктивної (руйнівної) поведінки людини, що виражається в умисному і безглуздому знищенні культурних і матеріальних цінностей. В основі мотивів вандалізму лежать деструктивні потяги до руйнації та знищення
- Відповідальність неповнолітніх** — передбачена законодавством правова відповідальність осіб, які не досягли вісімнадцяти років.
- Вуличне угруповання** — коло спілкування, у якому дитина намагається компенсувати відсутність повноцінних дитячо-батьківських стосунків.

Девіантна поведінка — система дій і вчинків людей, соціальних груп, що суперечить соціальним нормам або вказаним у суспільстві шаблонам і стандартам поведінки.

Дезадаптація — порушення узгодженості, адаптованості, установлених зв'язків тощо.

Державна молодіжна політика — системна діяльність держави щодо конкретної особистості, молоді, молодіжного руху, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах.

Десоціалізація — явище, протилежне соціалізації (руйнація соціальних зв'язків).

Деструктивна сім'я — сім'я, яка з об'єктивних та суб'єктивних причин утратила свій виховний потенціал, унаслідок чого в ній складаються несприятливі умови для виховання дитини.

Діти вулиці:

- *безпритульні діти* — діти, які не мають постійного місця проживання у зв'язку з утратою батьків, соціальними формами поведінки дорослих у сім'ї, та діти, яких вигнали з дому батьки;
- *бездоглядні діти* — діти, які мають певне місце проживання, але вимушені перебували на вулиці внаслідок матеріальної неспроможності опікунів (родичів, бабусь, дідусів), психічних розладів батьків, байдужого ставлення останніх до виховання дітей;
- *діти-втікачі із виховних установ* — діти, які зазнали психологічного, фізичного та сексуального насильства в закладах інтернатного типу та притулках;
- *діти-втікачі із зовні благополучних сімей* — діти з високим рівнем конфліктності, патохарактерологічними особливостями, відхиленням у психічному та особистісному розвитку;
- діти, які за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці — позбавлені систематичного батьківського піклування, аутсайтери шкільних колективів; діти з яскраво вираженими ознаками важковиховуваності, схильні до марнування часу.

Діти, позбавлені батьківського піклування — діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням батьківських прав, відібранням від батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісти зниклими або неіездатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження; тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки; а також викинуті діти, діти, батьки яких невідомі; діти, від яких відмовились батьки, та безпритульні діти.

Діти соціально незахищених категорій:

- *сироти* — діти, в яких померли батьки, мати померла, дані про батька у свідоцтві про народження дитини були записані за вказівкою матері;
- *діти, позбавлені батьківського піклування* — такі, що залишилися без батьківського піклування, тому що батьки були позбавлені батьківських прав; дитину відібрали в батьків за рішенням суду; батьки визнані судом безвісти відсутніми; батьки визнані судом померлими; батьки визнані недієздатними; батьки перебувають у місцях позбавлення волі; батьки перебувають під вартою на час слідства; батьки у розшуку; тривала хвороба батьків перешкоджає виконанню батьківських обов'язків; батьки невідомі;
- *діти-напівсироти* — діти, в яких помер один із батьків;
- *дитина матері-одиначки* — дитина, яку виховує тільки мати, тому що дані про батька у свідоцтві про народження дитини були написані за вказівкою матері; батько дитини помер (або батько дитини визнаний судом безвісти відсутнім, померлим, недієздатним, у розшуку), до того ж призначити дитині пенсію через утрату годувальника неможливо, бо він не мав достатнього трудового стажу. Самотні матері знаходяться на державному обліку та отримують допомогу матері-одиначки на дитину;
- *діти з багатодітних сімей* — діти із сімей,, де виховуються троє та більше дітей (зокрема, таких, які під опікою або піклуванням);
- *діти, постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС* — діти, в яких обоє або один з батьків мають статус постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС, що підтверджено посвідкою;
- *діти з інвалідністю* — статус дитини з інвалідністю надає медична установа, що підтверджується посвідкою;
- *діти з малозабезпечених сімей* — діти, сім'ї яких стоять на державному обліку та отримують допомогу.

Дитина — особа віком до 18 років (повнолітня), якщо згідно із законом, застосованим до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше.

Дромоманія — схильність до бродяжництва, яку розглядають не як розлад психіки, а як соціальне явище.

Злочин — протиправне, суспільно небезпечне діяння, що класифікується за певними нормами кримінально-процесуального права (згвалтування, вбивство, нанесення значних тілесних пошкоджень тощо).

Клептоманія — хворобливий, нестриманий потяг до крадіжок, що розвивається на ґрунті деяких психічних хвороб.

Малолітня особа — особа, яка не досягла чотирнадцяти років.

Метод превентивної роботи — способи загального і спеціального впливу на особистість. Загальні застосовуються для розвитку моральної вихованості. Спеціальні складаються з кількох підсистем: методи інформації, методи організації практичної діяльності (ведення здорового способу життя), стимулювання позитивної та запобігання негативній поведінці.

Мотивація — сполучення зовнішніх і внутрішніх рушійних сил, що спонукають людину здійснювати діяльність, спрямовану на досягнення певних цілей, з докладанням певних зусиль, з визначеним рівнем сумлінності й наполегливості; процес стимулювання до діяльності, яка спрямована на досягнення визначених цілей і завдань.

Наркоманія — хворобливий психічний стан, зумовлений хронічною інтоксикацією організму внаслідок зловживання наркотичними засобами, що віднесені до таких конвенцією ООН чи Комітетом з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я України, і характеризується психічною та фізичною залежністю від них.

Наркотики — речовини (офіційно, в установленому порядку, включені до списку наркотичних речовин та наркотичних лікарських засобів), які виявляють специфічну дію на нервову систему та організм людини в цілому, понад усе — на розвиток певних відчуттів, особливих станів наркотичного сп'яніння та зміну свідомості.

Наркотичний засіб — це рослини, сировини і речовини, природні чи синтетичні, класифіковані як такі в міжнародних конвенціях, а також інші рослини, сировини і речовини, які становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними і віднесені до зазначеної категорії Комітету з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я. Для визначення поняття застосовуються три взаємопов'язані критерії:

- *медичний критерій* — це лікарський препарат, який впливає на центральну нервову систему або викликає стимулюючу, депресуючу або галюциногенну дію.
- *соціальний критерій* — це немедичне, тобто без необхідності, застосування наркотика, який завдає шкоди як самій людині, так і суспільству в цілому.
- *правовий (юридичний) критерій* — при наявності медичного і соціального критерію, цей засіб включається в список наркотиків і визначається наркотиком.

Неповна сім'я — сім'я, що складається з матері або батька і дитини (дітей).

Неповнолітні — особи, які не досягли віку, з якого закон визначає їх повністю дієздатними.

Охорона дитинства — система державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, усебічне виховання і розвиток дитини та захист її прав.

Правопорушення - це порушення адміністративних та правових норм, які проявляються через дрібні крадіжки, здирництво, викрадення автотранспортних засобів, хуліганство.

Правосвідомість — усвідомлення особою своїх прав, свобод, обов'язків, позитивне ставлення до закону, до держави, почуття патріотизму, здатність забезпечити країні гідне місце у цивілізованому світі.

Протиправна поведінка — поведінка, що суперечить чинним нормам права.

- Піклування** — засіб захисту особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх віком від 15 до 18 років, які залишилися без батьківського опікування, а також повнолітніх осіб, визнаних судом обмежено дієздатними.
- Превентивна робота** — цілеспрямована діяльність, яка проводиться з метою попередження відхилень у поведінці.
- Превентивні (запобіжні) заходи** — система діяльності, спрямована на усунення причин та запобігання злочинності, антигромадським проявам.
- Превенція** — процес запобігання негативним явищам і станам особистості.
- Прекурсори** — речовини та їх солі, класифіковані в міжнародних конвенціях як хімічні матеріали, які використовуються для виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин, а також хімічні речовини та їх солі, які використовуються з цією ж метою і віднесені до зазначеної категорії Комітетом.
- Прийомна сім'я** — сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей для виховання і спільного проживання.
- Проступок** — це протиправні дії, що регулюються нормами адміністративного, цивільного, трудового та іншими галузями права.
- Протиправна поведінка** — різновид правової поведінки, що характеризується як соціальне відхилення від норми, зловживання правом та правопорушення.
- Психоделія** — сприймання світу через наркотичний транс.
- Психотропні речовини** — це будь-які природні чи синтетичні речовини і матеріали, класифіковані як такі в міжнародних конвенціях, а також інші речовини й матеріали, які становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними і віднесенні до вказаної категорії Комітетом.
- Сімейна психотерапія** — лікування членів сім'ї від неврозів, психастенії і т. ін. методом психічного впливу.
- Соціальна адаптація** — пристосовування особистості до соціально-економічних умов, рольових функцій, а також соціальних норм, які складаються на різних рівнях життєдіяльності. Соціальна адаптація як технологія соціальної роботи являє собою систему методів і прийомів, метою яких є здійснення соціальної підтримки людей у процесі їх соціалізації чи пристосування до нових соціальних умов.
- Соціальна профілактика** — сукупність державних, суспільних, соціально-медичних і організаційно-виховних заходів, які спрямовані на попередження, усунення чи нейтралізацію основних причин і умов, які викликають різноманітні соціальні відхилення негативного характеру та інші соціально небезпечні прояви у поведінці.
- Соціальна діагностика** — комплексний процес дослідження соціальних явищ з метою виявлення і вивчення причинно-наслідкових зв'язків і відносин, які характеризують їх стан і тенденції подальшого розвитку. Соціальна

діагностика передбачає аналіз соціальної проблеми шляхом поділу її на окремі елементи, згідно яких здійснюється дослідження.

Соціальне забезпечення — система надання різноманітних соціальних послуг у рамках державної системи матеріального забезпечення та обслуговування людей похилого віку і непрацездатних громадян, сімей з дітьми, а також осіб, які потребують соціальної допомоги.

Соціальна залежність — залежність людини, яка ще не почала вживати наркотики, але потрапила в середовище тих, хто їх уживає.

Соціальне консультивання — технологія надання соціальної допомоги шляхом цілеспрямованої інформаційної дії на людину чи малу групу з приводу їх соціалізації

Соціальний контроль — механізм, за допомогою якого реалізується сукупність процесів соціально-економічного, адміністративно-правового і організаційно-виховного характеру в соціальній системі.

Соціальна опіка (патронаж) — особлива форма державного захисту прав особистості, майна недієздатних та інших громадян у випадках, передбачених законом.

Соціальна політика — політика, що проводиться державою, курс дій відносно здійснення соціальних програм, підтримки галузей соціальної сфери.

Соціальна превенція — система соціальних заходів, спрямованих на створення умов для запобігання негативним явищам.

Соціальна реабілітація - процес, спрямований на відновлення здатності людини до життєдіяльності в соціальному середовищі.

Соціальна профілактика — комплекс дій, що впливають на комплекс соціальних умов, які сприяють збереженню і розвитку здоров'я, запобігаючи несприятливому впливу чинників соціального та природного середовища.

Соціальна сирота — дитина, яка має біологічних батьків, але вони з різних причин не займаються вихованням дитини і не піклуються про неї.

Соціальна служба — спеціальні органи, які надають соціальні послуги та соціальну допомогу молоді.

Соціальна терапія — цілеспрямований процес практичних дій державних структур, суспільних і громадських організацій і об'єднань, у тому числі і релігійних, спрямованих на конкретні форми виявлення соціальних відносин чи соціальних дій.

Соціальна технологія — визначається як розробка методів і методик результативного і раціонального цілеспрямованого соціального впливу, які застосовуються соціальними службами, окремими закладами соціального обслуговування і соціальними працівниками для вирішення соціальних проблем і забезпечення соціального захисту населення. Ознаками соціальної технології є:

- наявність стратегічної програми, в межах якої вирішується конкретна соціальна проблема;

- алгоритм послідовності операції для досягнення конкретного результату;
- наявність критеріїв оцінки успішної діяльності спеціаліста;
- неперервність контакту з клієнтом соціальної роботи;
- динамізм змісту, форм і методів соціальної роботи.

Соціальне інспектування — складова соціального супроводу, метою якого є контроль соціального педагога чи працівника за реалізацією в сім'ї прав її членів, виявленням випадків їхнього порушення та умов, що цьому сприяють.

Соціальне середовище — сукупність людей, пов'язаних спільністю життєвих умов, занять, інтересів і т. ін.

Соціальне сирітство — явище, зумовлене ухилянням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов'язків щодо неповнолітньої дитини.

Соціальний захист — система матеріального забезпечення й обслуговування громадян в установлених законодавством випадках (інвалідність, утрата годувальника тощо).

Соціальний контроль — сукупність методів і засобів, що забезпечують відповідність поведінки людей соціальним нормам. Він може бути зовнішнім (сукупність соціальних механізмів, які регулюють діяльність людини) і внутрішнім (самоконтроль людини, направлений на узгодження власної поведінки з існуючими або прийнятими нормами).

Соціальний патронаж — діяльність, спрямована згідно із Законом України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (ст. 1), на створення соціальних умов для задоволення законних інтересів, свобод, реалізації права дитини на освіту в системі освіти, на розвиток дитини, сприяння взаємодії закладів освіти, сім'ї і суспільства у вихованні дітей, їхній адаптації до умов соціального середовища, забезпечення консультативної допомоги батькам та особам, які їх замінюють.

Соціальний супровід — робота соціального педагога із сім'єю, спрямована на підтримку сім'ї в різних видах її життєдіяльності, формування здатності сім'ї самотужки долати свої труднощі, надання допомоги сім'ї з метою розв'язання різних проблем.

Соціальні норми — визнані правила поведінки чи дії окремих людей і соціальних груп.

Соціальні послуги — комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги задля поліпшення або відтворення життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя. Основними формами надання соціальних послуг є матеріальна допомога та соціальне обслуговування.

Соціум — людська спільнота як результат форм діяльності людей, що склалися історично.

- Стигматизація** — упереджене негативне ставлення до людини у зв'язку з наявністю в неї небажаних рис чи ознак.
- Субкультура** — сукупність соціально-психологічних ознак (норм, цінностей, стереотипів, смаків тощо), які впливають на стиль життя і мислення певних номінальних і реальних груп людей і дозволяють їм утверджувати себе як «ми», відмежоване від «вони» (інші представники соціуму).
- Токсикоманія** — захворювання, яке викликане психічною та фізичною залежністю внаслідок вживання речовин, які не включені до офіційного списку наркотиків, а також вдиханням парів речовин побутової хімії (клей, ефір, розріджувачі, аерозолі).
- Толерантність** — повага й визнання рівності, відмова від домінування і насильства, визнання багатомірності й різноманіття людської культури, норм, вірувань і відмова від зведення цього різноманіття до якоїсь однієї точки.
- Торгівля людьми** — сучасна форма рабства.
- Хворий на наркоманію (наркоман)** — особа, якій у встановленому порядку медичним закладом визначений діагноз “наркоманія”.
- Хибні типи сімейного виховання** — типи виховання, які призводять до соціальної дезаптації дитини або відхилень у її поведінці. До них відносять гіпоопікування, гіперопікування, виховання в умовах жорстких взаєностосунків, виховання в культурі хвороби, виховання по типу «кумира сім'ї», виховання в умовах підвищеної відповідальності тощо.
- Ювенальна юстиція** — спеціалізована система правосуддя щодо неповнолітніх. Є важливим інститутом системи захисту прав дитини.

